

UNIVERSITA KARLOVA V PRAZE
FILOSOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA TEORIE KULTURY (KULTUROLOGIE)
STUDIJNÍ OBOR KULTUROLOGIE

Martin Opatrný

**KOMPLEX A KULTURA
VE VZTAHU K MOTIVACI
OSOBNOSTI**

Complex and Culture in Relation to
the Motivation of Personality

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Konzultant: PhDr. Václav Soukup

2008

Prohlašuji,

že jsem tuto rigorózní práci vypracoval zcela samostatně
s využitím uvedených pramenů a literatury.

V Praze 13. března 2008

.....

*„Všichni máme komplexy, je to něco svrchovaně
banálního a zcela nezajímavého. ... Zajímavé je jen to,
co lidé se svými komplexy dělají.“*

CARL GUSTAV JUNG, ČLOVĚK A DUŠE

OBSAH:

I. ÚVOD.....	7
II. KOMPLEX.....	9
II. 1. ÚVOD	9
II. 2. ASOCIAČNÍ EXPERIMENT	13
II. 3. CARL GUSTAV JUNG.....	20
II. 4. SIGMUND FREUD	24
II. 5. ALFRED ADLER.....	30
II. 6. MOTIVAČNÍ FUNKCE KOMPLEXU	32
II. 7. PAUL DIEL	32
III. KOMPLEX, OSOBNOST A KULTURA	34
III. 1. ÚVOD.....	34
III. 2. PSYCHOANALÝZA V KULTURNÍ ANTROPOLOGII	35
III. 2. 1. Přínos Sigmunda Freuda pro kulturní antropologii	35
III. 2. 2. Komplex a osobnost z pohledu psychologické antropologie	37
III. 2. 2. a) Géza Róheim a vzájemný vztah jedince a kultury	38
III. 2. 2. b) Bronislaw Malinowski a univerzální rozšíření Oidipova komplexu	39
III. 2. 2. c) Anne Parsons a nukleární komplexy uvnitř rodiny.....	53
III. 2. 2. d) Cora Du Bois a vliv rodinných vazeb, kultury a komplexů na formování osobnosti	61
IV. MOTIVACE	72
IV. 1. DEFINICE MOTIVACE.....	72
IV. 1. 1. Potřeba a chování	73
IV. 1. 2. Motiv	78
IV. 2. CHARAKTERISTIKA MOTIVACE	83
IV. 3. VZNIK MOTIVACE.....	83
IV. 4. FAKTORY MOTIVACE.....	84
IV. 5. PRINCIPY MOTIVACE.....	88

IV. 5. 1. Teoretické hypotézy principů motivace.....	88
IV. 5. 2. Shrnutí principů motivace	99
IV. 6. VĚDOMÁ A NEVĚDOMÁ MOTIVACE	101
IV. 7. HISTORIE MOTIVACE	102
IV. 8. PŘÍSTUP K MOTIVACI V ODBORNÉ LITERATUŘE	104
V. KOMPLEX A JEHO VZTAH K MOTIVACI.....	105
V. 1. ÚVOD	105
V. 2. „JÁ“	106
V. 2. 1. Přístup k pojmu „já“ v teorii motivace	109
V. 2. 2. Aspekty „já“	112
V. 2. 3. Vztah „já“ a motivace.....	116
V. 3. VŮLE	119
V. 3. 1. Vůle a motivace.....	119
V. 3. 2. Vztah vůle a „já“	121
V. 4. CÍLE A MOTIVACE	121
V. 5. PŮSOBENÍ KOMPLEXU JAKO MOTIVAČNÍHO ASPEKTU JEDNÁNÍ	123
VI. ZÁVĚR	128
VII. PŘÍLOHOVÁ ČÁST	131
VIII. ENGLISH ABSTRACT	139
IX. POUŽITÁ LITERATURA	141

I. ÚVOD

Smyslem a účelem této práce je přispět k doposud málo rozpracované kapitole psychologie motivace. Řada prací z tohoto oboru se dotýká nejrůznějších aspektů lidského chování, zkoumá příčiny i důvody. Poněkud opomíjeným faktorem však v tomto směru zůstávají intrapsychické komplexy, tedy určité celky *vzájemně spjatých psychických obsahů - citů, představ, myšlenek, snah a postojů*.¹ Právě odhalení komplexů a jejich porozumění označil Carl Gustav Jung jako královskou cestu do nevědomí. Na této pomyslné cestě však nechci zůstat jen v rovině výzkumu nevědomí. Domnívám, se, že v procesu motivace nelze vědomou a nevědomou stránku příčin lidského jednání oddělovat. Jde o spojené nádoby a teprve jejich celkové a vzájemné pochopení může odhalit pravou příčinu motivace osobnosti. Základní osou celé práce je hypotéza motivační funkce komplexu, tedy, že komplex může být velmi silným, a to nejen negativním, ale také pozitivním motivačním momentem, stimulem, který jako motivační drive svou intenzitou převyší řadu ostatních. Práce se soustředí nejen na pochopení základní teorie komplexů, ale také na fenomén motivace a v neposlední řadě také na důležité kulturní faktory, které významně působí při utváření osobnostní struktury jedince. V procesu motivace dochází k řadě důležitých rozhodování, a tak nelze opomenout ani takové činitele, jako je psychická vůle či sebepercepce jedince. Všechny výše uvedené aspekty jsou v odborné literatuře uváděny velmi podrobně, jejich vzájemná funkcionalita však zůstává poněkud opomíjena. Z toho důvodu je zde kladen větší důraz na interdisciplinaritu a zároveň je ústřední téma obohaceno o širší kulturologický pohled. Práce si celkově klade za cíl postihnout jak základní myšlenky významných osobností psychologie (Carl Gustav Jung, Alfred Adler, Sigmund Freud), kteří významně přispěli k rozvoji této vědní disciplíny, tak zároveň zmapovat nové přístupy a teorie, které se vytyčené hypotézy týkají.

¹ Malá Československá encyklopedie, 1986, str. 463

V první kapitole bych rád podal stručný, ale souhrnný pohled na teorii komplexu, shrnul historii chápání tohoto fenoménu, popsal počátky a vývoj klinické práce s nimi, stejně jako upozornil na rozdílný přístup některých psychologů. V neposlední řadě první kapitola rozkryje základní motivační funkce komplexů, čemuž bude věnována stěžejní závěrečná kapitola této práce.

Po této explikaci bude možné se dotknout širšího pohledu na teorii komplexu a upozornit zejména na význam rodinných vazeb, intrapsychických problémů a celkového působení kultury na utváření osobnosti. Druhá kapitola proto pohlíží na základní téma motivační funkce komplexu z roviny kulturní a psychologické antropologie.

Pro celkový rámec práce je pochopitelně důležité si podrobně rozebrat proces motivace. Třetí kapitola proto podá několik jejích základních definic, přiblíží historii motivace, shrne rozdílné přístupy k motivaci v odborné literatuře, zaměří se na pojmy potřeba a motiv, osvětlí její faktory a principy, ať už v rovině vědomé či nevědomé.

Jak již bylo výše uvedeno, pro celkové pochopení fungování motivace je nezbytné vysvětlit si takové pojmy, jako je vůle nebo vnímání sebe sama. Toho se mimo jiné dotkne čtvrtá kapitola, která shrne význam a vztah komplexu k motivačnímu procesu. Mimo to definuje pojem já, objasní jeho význam v teorii motivace, stejně jako jeho vztah k vůli. Závěrem také objasní působení komplexu jako motivačního aspektu lidského jednání.

II. KOMPLEX

II. 1. ÚVOD

Jak poznamenal Carl Gustav Jung ve svém díle *Člověk a duše*, psychické komplexy jsou součástí takřka každého jedince. Podstatný rozdíl tkví pouze v jejich působení na osobnost člověka. Na tuto a některé další otázky spojené s fenoménem komplexu se pokusí odpovědět následující kapitola.

Slovo komplex pochází z latinského *complexus* (objetí, sepletí), tedy trpného příčestí od slova *completi* (složeného z předpony *com* a slovesa *plectere* – plést) znamenajícího oplétat, obsáhnout, objímat, ale také svírat. Etymologicky lze také slovo komplex odvodit od *comlexio*, čili spojení. Z toho vyplývá i výklad slova komplex jako souhrn částí spojených za určitým účelem. V psychologické rovině jde tedy o jakýsi souborný celek, soubor či souhrn znepokojivých pocitů a představ.

Termín komplex se objevuje napříč téměř všemi odvětvími lidské činnosti a bádání. V chemii a biologii představuje složené látky, soustavy nebo podmínky a stavy (např. *komplexní sloučeniny*¹ či *komplexometrie*²). V lékařství se termínem *primární komplex* označují změny v plicní tkáni při prvním styku s bacilem tuberkulózy. V medicíně se pojmu komplex blíží termín syndrom, tedy spojení jistých symptomů vyplývajících z určitého základního chorobného dění. S pojmem komplex se setkáme například i v zemědělství. Zde *sorpční komplex* zastupuje složku půdy v *koloidním stavu*³, která rozhoduje o poutání živin v půdě. V matematice se setkáváme s celou teorií *komplexních čísel*⁴.

¹ „Látky vznikající složením dvou nebo více jednodušších sloučenin, z nichž alespoň jedna má charakter soli“ (Příruční slovník naučný, Nakl. ČSAV, Praha 1963, str. 553).

² *Chemická metoda odměrné analýzy*

³ Koloidní částice jsou „částice menší než 2 μm , tvořené anorganickými složkami, především humusem“ (Encyklopedický slovník, 1972, str. 532).

⁴ „Dvojice reálných čísel a, b tvaru $a+ib$, kde i je imaginární jednotka“ (ibid., str. 538).

Pozornost této práce je však soustředěna především na komplex v rovině psychologie. V obecné psychologii se klinicky chápaný pojem komplex často nahrazuje jinými termíny (např. komplex méněcennosti poruchou sebehodnocení, pocitem nejistoty a podobně).

V lidovém pojetí se pojem komplex nahrazuje nejčastěji synonymem *mindrák* - z německého Der Minderwertigkeitskomplex = komplex méněcennosti.

Ať už komplexy nazveme jakkoliv, najdeme je takřka u všech kultur na světě. Jak uvádí psycholog Hugo Široký, u přírodních kultur mohou komplexy vést dokonce k víře, že člověk má více duší. A právě kultura, jakožto souhrn artefaktů, kulturních regulativů a idejí sdílených členy určité společnosti, ovlivňuje jedince, aby on zpětně ovlivňoval kulturu. Můžeme tedy prohlásit, že i v procesu enkulturace má komplex svůj význam. Zatímco některé kultury či subkultury světa vnímají jeden komplex jako pozitivní součást lidského života, který může jedinci zajistit významné postavení, jiné kultury tentýž komplex odmítají, zatracují a tabuizují. Rozdílnost panuje i v samotném chápání ukazatelů vedoucích ke vzniku komplexů. Například obezita může být v subkultuře sumistického doja¹ vnímána jako pozice síly a dominance, v subkultuře modelingu rozhodně neobstojí. A tak něco, co jednoho naplňuje a uspokojuje, vede druhého k zoufalství a komplexům. Dle mého názoru tak nelze při studiu fenoménu komplexu odhlížet od kulturních vlivů, které se jak na vzniku, tak i projevech a chápání komplexu podílejí.

Vraťme se však k psychologii. Na rozdíl od ostatních vědních oborů, není v této vědní disciplíně pojem komplexu jasně vymezen. Například Georg Elias Müller považuje komplex za propojení jednotlivých částí představ v jednotný paměťový celek. Wilhem Wundt vidí v komplexu spojení určitých myšlenek do celku. Někteří psychologové (např. Pavel Hartl) definují komplex jako nevědomou a autonomní strukturu určitých citově založených představ nebo tendencí.

¹ sumo – japonský národní sport; dojo – tělocvična, tréninkové místo (pozn. autora)

Psychoanalyticky orientovaní autoři vysvětlují tento pojem souhrnem představ v nevědomí, které vznikají z konfliktu pudových tendencí a morálních aspektů. Podle nich může komplex blokovat přirozený průběh duševního života, může vystupovat jako protiklad k vědomému já a v tom případě může převládat v řízení psychických pochodů jedince. Člověk si však komplexů nemusí být vědom, ví-li o nich, může docházet ke ztotožnění s nimi, nebo přenosu do chování a jednání jedince ve vztahu k sobě samému i druhým lidem.

V asocianisticky orientované koncepci zmíněného Georga E. Müllera je dokonce komplex ústřední psychologickou kategorií, prezentovanou souborem fantazijních elementů, vznikajících na základě pozornosti a sdružovaných v asociačním celku – komplexu, uchovávaném v paměti a doplňovaném zkušeností prostřednictvím apercepce. Komplex je také jedním ze základních pojmů hlubinné psychologie, v mnoha rovinách přesahuje i do oblasti psychopatologie jako označení souboru pocitů vytěsněných do nevědomí, odkud motivují jednání člověka. Mnoho autorů chápe tento fenomén jako organizovaný celek více či méně nevědomých a výrazně afektivně nabitých sentimentů, představ a vzpomínek, které se formují v mezilidských vztazích a mají strukturující vliv na všech úrovních lidské psychiky. Obecně platí, že čím větší význam připisuje určitý psychologický směr nevědomí, tím větší význam nabývá komplex v oblasti psychopatologie i psychoterapie. Podle toho, jakou důležitost jednotlivé směry připisují nevědomí, podle převládajících kvalit citových vazeb a vznikajících motivací byla v psychologii rozlišena celá řada specifických komplexů (*viz příloha VII*).

Carl Gustav Jung definoval komplex jako *„obraz určité psychické situace, která je živě emocionálně zdůrazněna a kromě toho se ukazuje jako inkompatibilní s habituálním stavem vědomí nebo nevědomým postojem.“*¹

¹ Jung, 1996, str. 246

Podle Junga souhrny nevědomých psychických kvalit vstupují do vědomí pouze po překročení určité míry své intenzity.

Naproti tomu Alfred Adler odvodil komplex méněcennosti původně z orgánové nedostatečnosti jedince, později z jakéhokoliv jeho dlouhodobě podřízené nebo oslabené a znevýhodněné pozice vůči sociálnímu okolí. Takovýto komplex je silným neurotizujícím činitelem, který se po příslušném posílení a fixaci stává (na rozdíl od pouhého pocitu méněcennosti) trvalým patologickým rysem, který má velký motivační vliv. Adlerův autoritářský komplex tvoří soubor vytěsněných a automaticky se prosazujících myšlenek a postojů, které se týkají původního vztahu k autoritě. Silně afektované vztahy k primárním autoritám podle Adlera zakládají pozdější povahové rysy jedince a to buď rebelii (odpor k autoritám) nebo submisivitu (podřizování se autoritám). Obě dimenze jsou velmi výrazné u neurotiků. Specifickou formou autoritářského komplexu je Freudem formulovaný komplex otce, chápaný ve smyslu ambivalentního vztahu k otci jako součást oidipovského komplexu. Přestože hlubinné psychologické pojetí komplexu vychází z empirických faktů a terapeutických zkušeností, které přispěly k osvětlení mechanismů nevědomých procesů, je tento směr v mnohém ovlivněn určitými iracionalistickými východisky, a zobecňováním různých patologických jevů v rovině mezilidských vztahů.

Chceme-li si přiblížit historii a počátky pojmu komplexu v psychologii, musíme se zaměřit na Curyšskou školu na přelomu 19. a 20. století. Curyšská univerzita, respektive její klinická část v Burghölzli, představovala jeden ze základních kamenů pro vývoj moderní psychologie. Ústav se pod vedením Eugena Bleulera zpočátku soustředil na tradiční deskriptivní zkoumání duševních chorob. Po roce 1900, kdy se lékařem Curyšské univerzity stal Jung, dochází k určitému posunu k experimentální psychologii. Pro tuto práci je také velmi podstatné jméno Jungova spolupracovníka Franze Riklina. Ten jako dvaadvacetiletý studoval práce na přípravě testu slovních asociací v psychologické laboratoři v Mnichově a nabyté znalosti poté uplatnil právě v Bleulerově ústavu. Na Curyšskou univerzitu

také uvedl termín komplex – „*shluk představ a idejí kolem jakéhosi emocionálního centra.*“¹ Franz Riklin, jehož žena byla jednou z Jungových sester, však termín komplex převzal od Theodora Ziehen, profesora psychiatrie a neurologie na berlínské universitě, který o „*pocitech charakterizujících komplex*“² napsal v roce 1898 v souvislosti s asociačním experimentem.

II. 2. ASOCIAČNÍ EXPERIMENT

Vzhledem k tomu, že komplex je mnohými autory chápán jako základní stavební kámen interpretačního přístupu v asociačním experimentu, je nutné přiblížit si tuto metodu podrobněji.

Původně na dva základní typy vybavování poukazoval již Platón. Písemně rozpracoval zákonitosti vybavování jeho žák Aristoteles, který ve spisu O duši připodobňoval vybavování k pohybům duše.

Samotný termín asociace zavedl až John Locke ve svém Eseji o lidském poznání, kde definuje poznání jako činnost mysli, která spočívá v pozorování a v asociacích idejí a smyslových dojmů.³

Jeho dílo se stalo základem asocianismu - směru, který chtěl stanovit a prozkoumat psychické prvky - elementy (počitek, představa, cit) a způsoby, jakými se tyto elementy sdružují do složitějších psychických útvarů. V tomto místě bychom podle mého názoru mohli vytušit prvopočátky později definovaného termínu komplex.

¹ Hayman, 2001, str. 84

² *ibid.*, str. 84

³ Nakonečný, 1995, str. 78

Na Johna Locka navazuje David Hume. Ten zkoumá vztahy a principy, podle kterých dochází ke sdružování psychických elementů a idejí. Stanovil také tzv. asociační zákony¹ :

„Princip podobnosti a odlišnosti. ...

Princip prostorové a časové souměrnosti.

Princip kauzálního spojení jako příčina a následek.“

S Lockem se však Hume rozchází v tom, že podle něj není přímý vztah mezi věcmi, jen my si jej sami vytváříme, neboť jsme si zvykli, že přicházejí po sobě. Toto vytvořené spojení je důvodem asociace a tudíž mezi jevy není žádný příčinný vztah.

Základní kámen asocianismu položil vedle Davida Huma také David Hartley. Ten formuloval psychologický zákon asociace představ následovně: *„Jsou-li kterékoli počítky navzájem sdruženy dostatečně často, získávají takovou schopnost týkající se odpovídajících představ, že když kterýkoli z nich je vzbuzen sám, je schopen vyvolat v mysli ostatní představy.“*²

Pojmem asociace se zabývali také gestaltisté. Pro samotný výzkum asociací je zejména důležité zaměření tzv. Lipské školy. Její představitelé při zkoumání asociací zdůrazňují význam sekundárních asociačních zákonitostí a aktivitu subjektu na rozdíl od asocianistů, kteří zdůrazňovali zákonitosti primární a v jejich pojetí byl subjekt pasivní.

Gestaltisté popsali nové asociační zákony:

- zákon citové významnosti;
- zákon novosti;
- zákon osobní významnosti.

¹ Störig, 1993, str. 251

² Hoskovec, 1992, str. 34

Asociace v podobě dočasného spoje (utvářeného tzv. klasickým podmiňováním) je také jedním ze základních principů Pavlovova objevu podmíněných reflexů (a jejich přírodovědného vysvětlení) a také základním výkladovým principem behaviorismu.¹ I když byl pojem asociace pro asocianisty klíčový, s metodou slovních asociací jako první experimentoval až Francis Galton od r. 1879. Sestavil si 75 podnětových slov (s převahou podstatných jmen) a opakovaně na ně při testech čtyřikrát odpovídal v přibližně měsíčním intervalu. Průměrná rychlost jeho reakcí byla 1,3 s., přičemž při každém ze čtyř opakování produkoval 38,6 % shodných reakcí. Na základě svého pokusu vyslovil i první konstatování o diagnostických možnostech této metody, když uvedl, že záznamy asociací „odkrývají základy myšlenek člověka s pozoruhodnou zřetelností a ukazují jeho mentální anatomii s větší živostí a pravdivostí, než by si pravděpodobně přál zveřejnit.“² Asociační experiment byl pak v různých podobách intenzívně užíván ve Wundtově laboratoři, kterou založil roku Wilhelm Wundt roku 1879 v Lipsku. Wundt si mimo jiné položil otázku po souvislosti vědomí a bezvědomí. „Aniž by přihlížel k nějakému apriornímu schématu, konstatuje, že vědomí se po stavech bezvědomí dostavuje jen zvolna, zpravidla pomalu dosahuje svou normální výšku, zatímco pomalu nastupují spoje k minulým zážitkům. Z toho vyvozuje, že vědomí má různé stupně. Nulový stupeň představuje bezvědomí, které je protikladem vědomí, protože v něm chybí jakékoliv psychické souvislosti. Od bezvědomí je tak třeba odlišit znevědomění jednotlivých psychických obsahů, které je trvalým duševním procesem, protože jednotlivé obsahy vědomí si neustále vyměňují svá místa. Psychický element, který nějak zmizel z vědomí, je však pro něj jen natolik nevědomí, nakolik můžeme předpokládat jeho znovu nastoupení do aktuálních souvislostí duševních procesů.“³

¹ Gillernová, 2000

² Kondáš, 1989, str. 47

³ Šíroký, 2001, str. 236-237

Metodou asociačního experimentu se v Lipsku zabýval také Martin Trautscholdt a James Mc. Cattell, který pro měření reakčního času stanovil tzv. techniku hlasového klíče a zpřesnil měření času. Jeho technika byla však použitelná pouze pro klidné laboratorní prostředí a nemá zde tudíž smysl vysvětlovat její podstatu. Pro výzkum komplexu je však zajímavější jejich technika vázaných asociací. Tato metoda spočívala v požadavku velmi specifického typu odpovědi. Po vyšetřované osobě byly požadovány například protikladné asociace.

Na Cattellovo dílo později navázala řada dalších autorů (Thomas Thumb a Karl Marbe, Arthur Wreschner, Theodor Ziehen) a experimentální užití techniky volných či vázaných asociací se rozšířilo do dalších psychologických laboratoří.

Např. Würzburgská škola, kterou založil Wundtův žák a asistent Oswald Külpe, zkoumala asociačním experimentem morfologii myšlení pomocí technik volných a vázaných asociací.

Pro tuto práci je však nejdůležitější, že v devadesátých letech 19. století dochází rovněž k aplikaci asociačního experimentu na výzkum psychiatrických pacientů.

K rozvoji asociačního experimentu přispěl také Emil Kraepelin, profesor univerzity v Heidelbergu a Mnichově, svými psychopatologickými experimenty za použití metodologie slovních asociací.

Rovněž Kraepelinův spolupracovník Gustav Aschaffenburg věnoval, vedle velkého počtu asociačních experimentů provedených na normálních pokusných osobách, značnou pozornost asociačním zvláštnostem psychiatrických pacientů a spolu s Wundtem, Trautscholdtem a Kraepelinem patří k autorům nejrozšířenějších klasifikačních schémat asociačních typů přelomu století.¹

Pro rozvinutí asociačního experimentu v psychodiagnostickou metodu a i pro jeho určitou popularizaci je nadmíru důležitý Carl Gustav Jung.

Na počátku 20. století pod vedením Bleulera začal Jung experimentovat s asociacemi se snahou ověřit, zda se jednotlivé skupiny pacientů vyznačují

¹ viz Šlechta, 2002

specifickými asociačními reakcemi. V počátečních publikacích spolu s Riklinem popisuje takové vlivy proměnných, jako je pohlaví, vzdělání nebo momentální pozornost na výsledky. Jeho pozornost však v asociačním experimentu upoutal fenomén asociačních poruch, které byly do té doby Kraepelinovou školou ignorovány jako nevíтанé experimentální chyby. Tyto jevy vysvětloval z pohledu dynamiky nevědomých procesů, které byly sice předpokládány, ale nebyly ještě nikdy experimentálně potvrzeny. Do tvorby asociace vstupuje podle něj interference pocitových komplexů a brání v plynulém procesu asociování. Podle Edwarda Armstronga Benneta experimentálním prokázáním existence emočně zabarvených komplexů potvrdil Freudovu teorii potlačení.¹ Výstižný popis Jungových teoretických závěrů vyvozených ze zkušeností s asociačním experimentem shrnuje Sándor Ferenczi ve svém článku Introjektion und Übertragung: „U neurotiků se objevuje vysoké procento reakcí, které jsou „diktovány“ jejich komplexem. Zdravý odpovídá rychle, indiferentním, obsahově nebo zvukově asociovaným reakčním slovem. U neurotiků se zmocňují podnětového slova nenasycené afekty a pokoušejí se je zneužít ve svých službách, přičemž nepohrdnou těmi nejzprostředkovanějšími významovými vztahy. Hladové afekty neurotiků tedy vycházejí vstříc slovním podnětům. Nelze zde nevzpomenout na tlak ke sdílení o sdělovací popudovou oblast.“² Jungově pojetí komplexu se tato práce věnuje v samostatné kapitole. Jung však neustrnul pouze na měření reakčního času u asociačního experimentu, ale začal využívat tehdy poměrně nových pozorování Charlese Férého a Jamese Tarchanoffa o změnách kožní vodivosti a systematicky zkoumal galvano-psychofyzický reflex při asociačním experimentu. Dále ke zkoumání vlivu emocí na fyziologii člověka využíval měření tepové frekvence a frekvence vdechů. „Jung ... byl prvním klinikem, který poznal význam fyziologických průvodních jevů emocí běžně dnes známých pod názvem psychosomatické fenomény.“³

¹ viz Bennet, 1993

² Šíroký, 2001, str. 489

³ Bennet, 1993, str. 12

Své poznatky pak shrnul v několika publikacích vyšlých v letech 1907-1908.¹ Sám Jung se v pozdější době od tohoto tématu odklání a asociační experiment používá pouze u kriminálních případů.²

Jung při své práci s asociačním experimentem stanovil 12 kategorií poruch asociací. Například: „*prodloužení reakčního času, reakce více slovy, chyby při reprodukci slova, reakce vyjádřena výrazem tváře, smíchem, pohybem rukou či nohou nebo těla, kašláním, kokaínem a podobné věci; nedostatečné reakce jako ano nebo ne; nereagování na skutečný význam podnětového slova; opakované použití stejných slov; použití cizích jazyků; defektní reprodukce, když začne selhávat paměť v reprodukčním experimentu; úplné chybění reakce.*“³

Zatímco Jung zakotvil svůj přístup k asociačnímu experimentu v interpretační rovině, nespokojenost se subjektivními klasifikacemi asociací vedla jiné autory k hledání objektivních empirických norem pro jeho vyhodnocování. Grace Kent a Aaron J. Rosanoff tak publikovali v roce 1910 frekvence slovních asociací získaných na souboru 1000 normálních subjektů a na srovnání s asociačními výkony 247 psychiatrických pacientů ukázali, že psychické poruchy jsou doprovázeny oslabováním tendence reagovat konvenčním způsobem.

Po této zlaté době asociačního experimentu na přelomu 19. a 20. století je patrný ve dvacátých letech 20. století úbytek zájmu o problematiku slovních asociací, protože dobové trendy tehdy nebyly nakloněny zkoumání asociací. Evropu si tehdy totiž začal podmaňovat nastupující gestaltismus, který, jak již bylo zmíněno, kritizuje asocianistické přístupy a snaží se najít vlastní celostní přístup k poznávání lidské psychiky.

¹ Über die psychophysischen Begleiterscheinungen im Assoziationsexperiment; spolu s F. Petersonem - Psychophysischen Untersuchungen mit dem Galvanometer und dem Pneumographen bei Normalen und Geisteskranken; dále s Ricksherem: Weitere Untersuchungen über das galvanische Phänomen, Pneumographen und die Respiration bei Normalen und Geisteskranken

² Atkinson, 1995

³ Jung, 1993, str. 60

V Americe stále ještě tou dobou vládne behaviorismus zaměřující se na chování a popírající subjektivní metody výzkumu.

Petr Šlechta zmiňuje, že absence sofistikovanějších statistických procedur znemožňovala autorům přelomu století vykročit při zpracování asociačních reakcí a reakčních časů za hranice deskriptivní statistiky.

Z klinického pohledu musíme navíc zmínit vliv dalších projektivních technik jako jsou např.:

- Rorschachův test (ROR) uveřejněný v roce 1921 pod názvem Psychodiagnostika, který si získal výjimečné postavení mezi ostatními diagnostickým i metodami jeho potenciální schopností zachytit a zobrazit osobnost vyšetřovaného v celé její šíři a komplexnosti. *„Deset standardních tabulí vybral H. Rorschach z mnoha pokusů, které sám prováděl... Při výběru konečné série vycházel autor z požadavku, aby každá z tabulí měla svůj svébytný vyzývací charakter.“*¹

- Tématicko apercepční test (TAT). Test poprvé popsali Christina Morganová a Henry Murray v roce 1935. *„TAT narozdíl od ROR akcentuje obsah výpovědí, což konvenuje jisté skupině psychologů více než formální kritéria rorschachovská. ROR je cenný zejména v diagnostice poruch procesů myšlení, TAT je více spojen se sociálním přizpůsobením.“*²

- Metoda nedokončených vět. Již od roku 1895 zkoumal tuto cestu Alfréd Binet, v roce 1897 použil tento postup Herman Ebbinghaus při zkoumání inteligence. Tato metoda se rozšířila v obecnou projektivní techniku a má mnoho variant. *„Všechny spočívají na shodném principu: vyšetřovaná osoba má doplnit začaté věty a přitom má napsat „první myšlenku, která ji napadne.“*³

Postupně tak těmito metodami docházelo k vytlačování asociačního experimentu z diagnostické praxe, což se zpětně projevilo poklesem zájmu o asociační experiment a jeho psychometrické vlastnosti.

¹ Svoboda, 1999, str. 155

² *ibid.*, str. 155

³ *ibid.*, str. 186

Ačkoliv problematika slovních asociací zažila značnou renesanci zájmu během šedesátých a sedmdesátých let 20. století, asociační experiment jako diagnostická technika od té doby již nedoznal podstatnějších změn.

II. 3. CARL GUSTAV JUNG

Asociační experiment byl velmi důležitý pro pojetí komplexu tak, jak ho chápal Carl Gustav Jung. Sám jej na jedné ze svých přednášek posluchačům přiblížil následovně: „...jestliže je pro mě něco velmi důležitého, začínám váhat, když se to pokouším realizovat, a pravděpodobně jste si sami všimli, že když mi kladete obtížné otázky., mám delší reakční čas. Začínám zadržávat a moje paměť mi neposkytuje patřičný materiál. Taková rozrušení jsou komplexním rozrušením... a nějak souvisejí s fyziologickými reakcemi, s činností srdce, krevního tlaku, stahováním střev, dýcháním a inervací kůže.“¹

Komplex je podle Junga: „shluk asociací – jakýsi druh obrazu více nebo méně složité psychologické povahy – někdy má traumatický charakter, někdy jednoduše bolestivý a velmi citově zabarvený charakter.“²

Jung se nad komplexy zamýšlí jako nad určitou autonomní bytostí koexistující s člověkem. Komplex má svou vlastní energii a zaměření. Chce-li například jedinec něco udělat, co je v rozporu s komplexem, většinou je výsledkem chování zcela jiné. „Komplexy se chovají jako karteziánští čertíci a zdá se, jako by se obveselovaly šotkovitými kousky. Kladou nám na jazyk právě to nesprávné slovo, berou nám jméno zrovna té osoby, kterou bychom měli představit, způsobují dráždění ke kašli právě při nejhezčím pianu na koncertě, způsobí, že opozdilec, snažící se být nenápadný, s bouchnutím zakopne o židli. Ony doporučí při pohřbu gratulovat namísto kondolování, ... jsou jednajícími osobami našich snů, proti nimž stojíme tak bezmocně.“³

¹ Hayman, 2001, str. 146 (inervace = vstup a zakončení nervových vláken z orgánu; pozn. autora)

² Jung 1993, str. 83

³ Jung, 1996, str. 247

Jung dále upozorňuje na velkou autonomii komplexů, když jimi označuje projevy osobnosti nebo určitých shluků psychického obsahu odděleného od vědomí a vysvětluje, že: „*psyché tedy není nedělitelná jednota, ale dělitelný a více nebo méně rozdělený celek. Ačkoliv spolu jednotlivé části souvisejí, přece jen existují oblasti, které se s já nespojují nebo se snaží vůči němu izolovat.*“¹ Takové oblasti Jung označil jako autonomní komplexy a na jejich studiu založil svou komplexní teorii psychiky.

Autonomie komplexu podle Junga spočívá v tom, že se komplex projevuje nezávisle na vůli, nebo dokonce v protikladném chování k vědomým tendencím.

Přirovnáme-li zjednodušeně komplex ke stavbě atomu, pak jeho jádro je silně nabit afekty, zatímco obal je tvořen již zmíněnými asociacemi. Komplexy jsou nabit silnými negativními afekty a jako takové jsou vytěsněny z vědomí. Z nevědomí poté působí na chování jedince, které má daný komplex kompenzovat. Vznik komplexů je připisován jak různým psychickým traumatům, tak nadhodnoceným ideám. Jednou z velmi častých příčin vzniku komplexů mohou být i morální konflikty. Kvůli takovýmto aspektům dochází k určitému odštěpení komplexů od psyché jedince. Proto si komplexy v mnoha případech neuvědomujeme. Tím může také komplex narůstat do té míry, kdy na úrovni nevědomí asimiluje osobnost. To vede k nevědomé změně osobnosti, kterou Jung nazývá komplexová identita. Dobře ilustrovatelný je tento pojem na psychosomatických onemocněních. U primitivních národů může komplexová identita splývat s termínem posedlost. V jejich mytologii mohou být komplexy, které ovlivňují chování jedince, chápány jako démoni či duchové. Antropologickému fenoménu kulturní komplex bude v této práci věnována samostatná kapitola.

Vědomí se ale těmito rušivým faktorům komplexové identity brání. Snaží se je asimilovat a učinit z nich produkt své vlastní činnosti. Dochází tak k vnitřnímu souboji, který v případě úspěšné asimilace nějakého komplexu vědomím končí narušením či zrušením autonomie tohoto komplexu. V opačném případě proniká

¹ Šíroký, 2001, str. 488

komplex do vědomí a postupně jej asimiluje. Každou konstelací komplexu je stav vědomí porušen. „Aktivní komplex nás vskutku momentálně uvede do stavu nesvobody, nutkavého myšlení a jednání, pro něž by eventuálně přicházel v úvahu právní termín snížená přičetnost. Komplex proto musí být psychickým faktorem, který - řečeno energeticky - má valenci, která občas přesáhne valenci vědomých úmyslů, jinak by přece takové průlomky do poměrů vědomí nebyly možné.“¹

Na tomto místě naráží Jung na afekt, který vysvětloval invazí nevědomých obsahů do vědomí, čili aktivací komplexu, archetypu. Energetickou kvalitu komplexu, tak jak ji chápal Jung, výstižně shrnuje Hugo Široký, když uvádí tři základní kritéria, podle kterých lze zmíněnou kvalitu hodnotit. První kritérium je dáno relevantním počtem konstelací, které jsou výsledkem působení samotného jádra určitého komplexu, tzn., že „čím častěji nacházíme psychické soustavy, které jsou podmíněny jedním a tímtéž komplexem, tím větší musí být jeho psychická síla.“²

Druhé kritérium je určeno relevantní častostí poruchových projevů, čili výskytem neurotických příznaků ve vlastním slova smyslu i případy komplexem podmíněných chybných výkonů. Třetí kritérium je stanoveno podle intenzity průvodních afektivních jevů. Jak píše Široký: „experimentální psychologie vypracovala množství ukazatelů takových hodnot ve shodě s poznatkem, že duševní hnutí se projevují v křivce dechu, pulsu či změnami bioelektrických potenciálů.“³

Zajímavého jevu si Jung všímá u schizofreniků. U jedinců s rozštěpenou osobností se komplexy uvolňují do té míry, že se stávají viditelnými a slyšitelnými.

Objevují se jako jakési vize nebo hlasy určitých lidí. V rámci jedné osobnosti se může vyskytovat až několikanásobné rozštěpení. Všechny tyto části osobnosti jsou na sobě relativně nezávislé a mají dokonce svoji vlastní paměť.

¹ Jung 1996, str. 246

² Široký, 2001, str. 429

³ *ibid.*, str. 429

Jung, na rozdíl například od Pierra Janeta, který se schizofrenií podrobně zabýval, shledává tyto odštěpené části osobnosti identickými s komplexy. Takováto personifikace komplexů se také velmi často projevuje ve snech.

Jestliže sen, jako spánkový projev, souvisí s útlumem vědomí, má během něj komplex mnohem větší prostor pro své působení. V některých případech, domnívá se Jung, může být sen dokonce vyvolán pouhým působením komplexu. Zde se názorově rozchází s Freudem, který tvrdí, že sen je určitou ochranou spánku a pudů, popř. komplexy se do snu pouze projikují. Freud při svém výzkumu nevědomí označil komplexy za určité *nemorální* prvky osobnosti a poukázal na potřebu organismu vytěsnit je. Je-li nezbytnou složkou Freudovy psychoanalýzy rozhovor lékaře s pacientem, pak Jung upozorňuje na to, že tato metoda zkoumání osobnosti je nepřesná a zavádějící. Psychoanalytik se podle Junga nemůže v žádném případě zcela oprostít od svých vlastních komplexů a tím dochází k nejasnostem při interpretaci komplexů pacienta. Ve snu působí komplexy jako nepřímá spojnice vědomí s nevědomými složkami osobnosti. Jako takové vedou z nevědomí a svou snovou projekcí odkazují do vědomí. Jak již zde bylo řečeno, komplexy bývají spojeny s nějakým negativním zážitkem, mohou se proto do snu projikovat rovněž negativně – jako určité *noční můry*. To vede k obavě a strachu z komplexů, které jsou pod vlivem psychosociální a kulturní ontogeneze vnímány jako něco nepřírozeného, nenormálního. „*Strach z komplexu znamená nejsilnější předpoklad, neboť pověřivý strach z nepříznivého zůstal přes veškerou osvětu nedotčen.*“¹

¹ Jung, 1996, str. 254

II. 4. SIGMUND FREUD

K plnému pochopení komplexu je třeba rozebrat si také základy ve své době zcela převratné teorie – psychoanalýzy Sigmunda Freuda a z ní vycházející analytické psychologie Carla Gustava Junga.

Na počátku svých objevů si Freud kolem roku 1894 všiml, že *„každý zážitek je nabit jistou afektivní složkou, jehož vybití směřuje k pohybové reakci nebo psychické asociaci.“*¹

Dále si všímá předpokládaných energetických procesů duševního konfliktu. Spolu s Breuerem řeší případy hysterických pacientů a docházejí k závěrům, že *„hysterikové trpí z velké části nevyřešenými reminiscencemi předcházejících traumatických situací se silným afektivním nábojem, který se nepodařilo vědomě zpracovat.“*²

Tyto a další poznatky Freuda dovádějí k formulaci *libida* - energetické složky duševních jevů se sexuální podstatou a topologického modelu osobnosti. Tento model se, jak uvádí Granville Stanley Hall a Gardner Lindzey, skládá ze tří oblastí, a to: *vědomí, předvědomí a nevědomí*, jež je oblast prožívání, která nám není normálně přístupná, buď proto, že její obsahy nebyly nikdy vědomé (stopy událostí, které se udály ještě před tím, než jsme disponovali jazykem, v raném dětství), nebo proto, že její obsahy jsou potlačené či vytěsněné, protože jsou pro nás určitým způsobem ohrožující. Pro výzkum duševních pochodů, které jsou jinak velmi těžko dostupné, vypracoval Freud metodu, kterou označil jako psychoanalýzu. Psychoanalýze porozumíme nejlépe tehdy, když sledujeme její vznik a vývoj. V letech 1880 a 1881 se dr. Josef Breuer ve Vídni zabýval známým případem Anny O. - případu hysterie mladé ženy, které onemocněla při ošetřování umírajícího otce. Byla ochrnutá a trpěla stavy psychické pomatenosti, která zmizela, jakmile byla schopna vyslovit určitou fantastickou představu, kterou v daný okamžik měla na mysli. Breuer ji přiměl ve stavu hluboké hypnózy, aby mu sdělila, co tíží její mysl. Tímto způsobem postupně rozptýlil různá

¹ Freud, 1999b, str. 168

² *ibid.*, str. 168

ochrnutí a útlum, jimiž nemocná trpěla. Breuer se však svému objevu, který z tohoto případu vyvodil, dále nevěnoval a po celých deset let o něm nic nepublikoval, až se nakonec pod tíhou osobního vlivu Freuda začal tímto tématem znovu zabývat. Oba, Breuer a Freud, pak publikovali roku 1893 předběžnou zprávu O psychickém mechanismu hysterických jevů, ve které nazvali svůj způsob léčby katarzním. Z výzkumů, na kterých byly založeny Breuerovy a Freudovy studie, vyplynuly především dva závěry, které nevyvrátil ani pozdější výzkum. Za prvé, že hysterické příznaky mají smysl a význam v důsledku toho, že jsou náhražkou normálních duševních aktů a za druhé, že odkrytí tohoto neznámého smyslu spadá vjedno s odstraněním příznaků, že se zde tedy vědecké bádání a terapeutické úsilí navzájem kryjí. Příslušná pozorování byla učiněna na řadě nemocných, kteří byli léčeni tak jako Breuerova první pacientka, tedy byli uvedeni do hluboké hypnózy. První úspěchy se zdály být skvělé, později však vyšla najevo jejich slabá stránka. Teoretické hypotézy, které tehdy vypracovávali Breuer a Freud, byly ovlivněny také Charcotovými teoriemi o traumatické hysterii. Tyto hypotézy se mimo jiné opíraly o poznatky Charcotova žáka Pierra Janeta, jehož texty byly sice publikovány dříve než zmíněné studie, avšak časově přesto spadaly do pozdější doby než Breuerův první případ. Od samotného počátku se u nich dostal do popředí afektivní moment - hysterické příznaky měly údajně vzniknout tím, že určitému duševnímu procesu se silným afektivním nábojem bylo zabráněno vyrovnat psychickou rovnováhu organismu normální cestou. Tento do jisté míry přiskřípnutý afekt se dostal na nesprávné cesty a vyústil v inervaci těla. Příležitosti, při kterých takovéto patogenní představy vznikaly, nazvali Breuer a Freud psychickými traumaty, a protože tato traumata často pocházela z dávno minulých dob, mohli autoři říci, že hysterikové trpí z velké části nevyřízenými reminiscencemi. Ke katarzi pak při léčbě došlo otevřením cesty do vědomí a normálním vybitím afektu. Předpoklad existence nevědomých duševních pochodů byl, jak vidíme, nezbytnou částí této teorie.

Již ve studiích se projeví rozpory v pojetích obou autorů. Breuer se domníval, že se u patogenních představ projevuje traumatický účinek proto, že vznikly z hypnoidních stavů, při kterých duševní výkon podléhá zvláštním omezením. Freud toto vysvětlení odmítl a domníval se, že se určitá představa stává patogenní tehdy, když její obsah odporuje panujícím tendencím duševního života, takže vyvolá obranu daného jedince. Na základě těchto poznatků Freud opouští půdu katarze. Dalším důležitým krokem ve Freudově díle je určitý pokrok při klinickém rozpoznávání neurózy. Freud brzy pochopil, že terapeutické naděje, vkládané v katartickou léčbu při hypnóze, zůstaly v jistém smyslu nevyplněné. Jak sám tvrdí, k vymizení příznaků došlo sice souběžně s katarzí, ale stejně se ukázalo, že celkový úspěch závisí na vztahu pacienta k lékaři. Jednalo se tedy podle něj o určitý druh sugesce. Když byl tento vztah zničen, všechny příznaky se znovu objevily. K tomu se ještě přidalo to, že velmi malý počet osob, které se nechaly uvést do hluboké hypnózy, s sebou přinášel velmi významná omezení v použití katartické metody. Z těchto důvodů se Freud rozhodl vzdát se i hypnózy. Zároveň však na základě svých dojmů o hypnóze vyvodil prostředky, jak ji nahradit. Hypnotický stav měl u pacienta za následek takové rozšíření asociační schopnosti, že uměl ihned najít pro své vědomé myšlení jinak nedostupnou cestu od příznaku k myšlenkám a vzpomínkám s ním spojeným. Freud si vybavil Bernheimův důkaz, že to, co jedinec skutečně prožil ve stavu somnambulismu, zapomněl jen zdánlivě, a že je to možné kdykoli přivést do vzpomínek ujištěním lékaře, že o tom dotyčný ví. Pokoušel se tedy nabádat i své nehypnotizované pacienty ke sdělení asociací, aby prostřednictvím takového materiálu našel cestu k zapomenutému nebo tomu, čemu se člověk bránil. Později si všiml, že takového naléhání není zapotřebí, že se u pacienta téměř stále objevovalo množství nápadů. Sám uvádí, že těm je však jistými námitkami, které člověk činí, zabraňováno v jejich sdělení. Je jim i bráněno v přístupu do samotného vědomí. V té době ještě nedokázaném, později četnými zkušenostmi potvrzeném očekávání, že všechno, co pacienta v jistém výchozím bodě napadne, s ním také musí mít vnitřní

souvislost. Z toho vyplynula technika spočívající v procesu, kterým se pacient určitým způsobem vychová k tomu, aby se zřekl všech svých kritických postojů a materiál nápadů získaných od pacienta se využije k odkrytí hledaných souvislostí. Při psychoanalytické práci se od té doby zachovávalo základní technické pravidlo a sice tato metoda volné asociace, která byla naznačena již v předchozí kapitole. Léčba touto metodou se zahajuje tím, že se pacient vyzve, aby se vmyslel do situace pozorného a vášní prostého pozorovatele sebe sama, sledoval stále pouze povrch svého vědomí a na jedné straně si vzal za povinnost upřímnost a na straně druhé nevyloučil ze svého sdělení žádný nápad, i kdyby nepříjemný, nesmyslný, nedůležitý nebo zdánlivě nepatřil k tomu, po čem se pátrá. Četní autoři se shodují v tom, že právě nápady, které vyvolávají posledně uvedené výtky, jsou pro nalezení zapomenutého zvláště cenné.

Tato nová technika změnila dojem z léčby natolik, že přivedla lékaře do nových vztahů k nemocnému a přinesla tolik překvapivých výsledků, že se zdálo oprávněné oddělit tento postup od katartické metody i názvem. Freud zvolil pro tento způsob léčby, který bylo nyní možné rozšířit na mnoho dalších forem neurotických poruch, název psychoanalýza.

Psychoanalýza přitom byla v první řadě uměním výkladu a kladla si za cíl prohloubit první z Breuerových velkých objevů, podle něhož jsou neurotické příznaky smysluplnou náhražkou jiných duševních aktů, k nimž nedošlo. Záleželo tedy na tom, pojmut materiál, který dodaly nápady pacientů tak, jako by naznačoval určitý skrytý smysl, uhodnout z něj tento smysl. Zkušenost brzy ukázala, že si přitom analyzující lékař počíná nejúčelněji, když přenechá sám sebe při stejnoměrně rozložené pozornosti své vlastní nevědomé duševní činnosti, pokud možno se vyhne přemýšlení a vytváření vědomých očekávání, nebude nijak zvláště chtít zafixovat ve své paměti nic z toho, co slyšel, a takovým způsobem zachytí nevědomí pacienta svým vlastním nevědomím. Pacientovy nápady se podle Freuda do jisté míry tápavě pohybovaly kolem určitého tématu jako narážky na ně a bylo třeba uhodnout to, co je pacientovi samotnému skryté a

sdělit mu to. Tato výkladová práce se nedala shrnout do přísných pravidel a ponechávala tak velký prostor lékařově taktu a obratnosti, avšak když se spojila nestrannost s cvikem, dospělo se zpravidla ke spolehlivým výsledkům.

Pro interpretační umění psychoanalýzy bylo, jak uvádí Freud, triumfem, když se jí podařil důkaz o tom, že častým duševním aktům normálních lidí, pro které se dosud vůbec nepožadovalo psychologické vysvětlení, je třeba rozumět tak jako příznakům neurotiků - tzn. že mají smysl, který není příslušné osobě znám a který lze snadno najít analytickým úsilím. Příslušné jevy, jak píše Freud, dočasné zapomínání dobře známých slov a jmen, zapomínání toho, co chce člověk udělat, tak časté přerušování, chybné čtení, přepsání se, ztracení a zakládání předmětů, mnohé omyly, akty zdánlivě náhodného sebepoškození, a konečně pohyby, které člověk provádí ze zvyku, jakoby bezděčně a hravě, melodie, které bezmyšlenkovitě brouká, a mnoho dalšího - u toho všeho se přestalo používat fyziologického vysvětlení, pokud byl o takové vysvětlení vůbec učiněn pokus. To všechno bylo ukázáno jako něco přísně determinovaného a rozpoznáno jako projev potlačených záměrů dané osoby anebo následek interference dvou záměrů, z nichž jeden byl trvale nebo toho času nevědomý.

Hodnota tohoto příspěvku k psychologii byla podle Anthonyho Storra několikerá. Předpokládaná propast mezi normálním a chorobným duševním děním byla, jak uvádí Freud, zmenšena.

V mnoha případech jsme mohli pohodlně nahlédnout do hry duševních sil, jejichž existenci jsme za těmi jevy museli tušit. A konečně jsme tak získali materiál, který se jako žádný jiný hodí k tomu, aby vzbudil víru v existenci nevědomých duševních aktů i u těch, kterým předpoklad existence nevědomého psychického připadá podivný, nebo dokonce absurdní.

Z výše uvedeného vyplývá, že studium vlastních chybných výkonů a náhodného jednání, k čemuž se většině lidí nabízí množství příležitostí, je ještě dnes nejlepší přípravou k proniknutí do psychoanalýzy. U analytické léčby si výklad chybných

výkonů udržuje své místo jako prostředek k odhalování nevědomí vedle nesrovnatelně důležitějšího výkladu nápadů.

Sigmund Freud, který termín komplex přejal od Junga, shledává slovo komplex synonymní s potlačenými touhami a pudy, zvláště sexuálními. Freudův pohled na problematiku komplexů si můžeme přiblížit jeho chápáním Oidipovského komplexu (*viz příloha VII.*). Název tohoto konfliktu je odvozován od mytologického příběhu o synovi thébského krále Laia, Oidipovi, který nevědomky zabije vlastního otce a ožení se se svou matkou. Freud do psychologie zavádí tento pojem jako latentně sexuální vztah dítěte k rodiči opačného pohlaví, respektive chlapce k matce. Libidózní vztah dívky k otci se označuje termínem Elektřin komplex (*viz příloha VII.*).

Oba komplexy se projevují přáním dítěte získat pro sebe rodiče opačného pohlaví a zároveň odstranit rodiče stejného pohlaví jako soka. Většina literatury uvádí, že tyto komplexy se utvářejí mezi 2. až 5. rokem věku dítěte, které později musí tento problém řešit. K tomu napomáhá identifikace dítěte s rodičem stejného pohlaví a uvolnění vazby k rodiči pohlaví opačného. Tato dříve pevná vazba se poté přenáší na sexuální objekt, jak Freud uvádí, jako nevědomá projekce obrazu rodiče do sexuálního partnera. Úspěšný přenos je základem pro utváření *nadjá*. V případě, že se tento přenos nepovede dochází u jedince ke vzniku neuróz. Ty mohou vyústit v komplexy.

II. 5. ALFRED ADLER

Poněkud odlišný přístup k teorii komplexů zaujímá Freudův žák Alfred Adler. Jestliže jsme si přiblížili Freudův náhled na komplexy komplexem Oidipovým, pak ústředním fenoménem Adlerovy individualistické psychologie je komplex méněcennosti a nadřazenosti. Adler, podobně jako Freudův stoupenec a jeden ze zakladatelů moderní psychologie Carl Gustav Jung, odmítá Freudův pudový redukcionismus. Proti Freudovým teoriím o potlačených sexuálních komplexech zastává Adler názor, podle něhož psychoneurózy vznikají rozporem mezi snažením jednotlivce a jeho skutečným postavením v životě. Adler se rovněž domnívá, že nelze oddělit vědomé stránky života od nevědomých. Podle něj tyto stránky navzájem spolupracují a nelze mezi nimi ani jasně definovat hranici. Adler sám píše: *„Důležité je objevit smysl jejich (vědomé a nevědomé části mysli – pozn. autora) společného úsilí. Nelze rozhodnout co je a není vědomé, dokud neporozumíme celému kontextu.“*¹ Chápe-li Adler jedince jako komplexní bytost, nemůžeme člověka pochopit bez kontextu prostředí, ve kterém vyrůstal a ve kterém se pohybuje. Pro Adlera je důležitá vzájemná, mezilidská pomoc a sociální interakce.

*„Jednou z nejsilnějších tendencí lidstva je tendence utvářet skupiny ve snaze žít jako členové společenství, a nikoli jako izolovaní jedinci. Tento společenský život nám bezpochyby velice pomáhá překonávat pocity nedostatečnosti a méněcennosti.“*² Touto stádností se podle Adlera člověk nijak neodlišuje od některých druhů zvířat. Skupina tak kompenzuje nedostatky jejích členů. Nedostatečnost jednotlivce stojí také u zrodu takového kulturního fenoménu, jakým je lidská řeč. Je-li v ranném dětství jedinec odkázán na péči rodičů, musí nějakým způsobem upozornit na své potřeby. Dítě je tak svými tělesnými potřebami motivováno k řeči. Tu si osvojuje jak v mluvené, tak později i psané formě. Je-li ale například dítě levák, aniž by na to rodina reagovala (někteří rodiče se snaží dokonce leváky přeučit) psaní pravou rukou působí značné problémy. S tím se pojí pocit méněcennosti. V případě, že se

¹ Adler, 1999, str. 21

² *ibid.*, str. 24

dítě tento handicap rozhodne překonat, velmi často se u těchto jedinců rozvine velký zájem o kreslení nebo malbu. K takovéto kompenzaci nedostatku nemusí docházet vždy. Rozhodne-li se dítě uzavřít do svého problému, může to vést k sociální vykořeněnosti či vzniku komplexů. To lze dobře dokumentovat na vadě řeči. K rozvoji jazyka je nutný kontakt s ostatními lidmi. Jestliže se ale cítí jedinec kvůli své vadě méněcenný, vyhýbá se sociálnímu kontaktu a jeho vada se často ještě prohlubuje. Důležitější než vada samotná, která ještě nemusí nutně způsobovat špatné výsledky, je postoj jedince k ní. Adler považuje za přirozené, že se člověk snaží určitým způsobem dominovat, že se snaží vyhnout oblastem života, ve kterých se cítí méněcenný. Přesáhne-li tento pocit méněcennosti určité hranice a nabude abnormálních rozměrů, hovoříme o komplexu méněcennosti. „Komplex ovšem nepředstavuje správné slovo pro pocit, který prostupuje celou osobností. Jde víc než o komplex – spíše o nemoc, jejíž vážnost se mění v závislosti na okolnostech.“¹

Chceme-li tuto nemoc léčit, musíme se dobrat jejího počátku. Jinak je tomu u komplexu nadřazenosti. Pro správné pochopení tohoto jevu je důležité porozumět jeho vývoji. Komplex nadřazenosti a jeho opak - komplex méněcennosti, fungují navzájem propojeně a podobně jako u vědomí a nevědomí, je nelze od sebe oddělit. Kde je jeden, bývá i druhý a superiorita je často pouhou zástěrkou inferiority. Adler uvádí jako zajímavý příklad komplexu nadřazenosti kriminalitu. Recidivista je přesvědčen, že tím, že se dopouští nějaké trestné činnosti dominuje nad ostatními. Ve skutečnosti jde ale pouze o únik a vyhýbání se skutečným řešením problémů. Obdobně tomu může být i u neurotiků, lidí trpících depresiemi či frustracemi. Takovýto lidé často využívají svou slabost pro (většinou emotivní) manipulaci s ostatními. Komplex nadřazenosti tedy vlastně vzniká druhotně, jde o určitou kompenzaci komplexu méněcennosti. Adler vnímá pocit méněcennosti jako běžný jev, přítomný v některých momentech v chování nás všech.

¹ Adler, 1999, str. 32

„Patologickým se stává jedině tehdy, když pocit nedostatečnosti člověka přemůže, a místo aby jej stimuloval k užitečné činnosti, vede ho k depresi a neschopnosti se rozvíjet.“¹

II. 6. MOTIVAČNÍ FUNKCE KOMPLEXU

Co je však na rozdíl výše zmíněných autorů nejpodstatnější, je jejich názorová odlišnost na motivační funkci komplexu. Sigmund Freud i Carl Gustav Jung vidí komplexy jako stránky potlačující lidskou psyché. Freud chápe komplexy jako, jak již bylo řečeno, potlačené sexuální pudy. Jsou nemorální a organismus se jich musí zbavit. Rovněž Jung pokládá za správné, odstraní-li organismus negativní působení komplexů. Freud vidí možnost odstranění ve vytěsnění, zatímco Jung se domnívá, že se jejich vliv zruší tím, když je vědomí asimiluje. Komplexy se podle něj pojí s negativním zážitkem, a proto nemohou mít pozitivní vliv na motivaci jedince. Přirovnává je ke koboldům, *„mýtickým bytostem bez srdce a s ledovou duší, které, když na člověka usednou, inhibují jeho psychický život.“²*

Na velký vliv komplexů na motivaci lidského chování poukazuje rovněž Alfred Adler. Z osobní méněcennosti mohou vzniknout komplexy, které se jedinec snaží překonat. *„Být člověkem znamená mít pocit méněcennosti, který naléhá na to, aby byl překonán.“³* Adler spatřuje motivační funkci komplexů právě v tomto nietzscheovském boji inferiority se superioritou, přičemž samotným komplexům připisuje jak pozitivní, tak negativní působení.

II. 7. PAUL DIEL

Určitou excitační funkci komplexu připisuje i Paul Diel. Psychika je podle něj neuchopitelná zvnějšku, je jí nutno chápat z jejích vnitřních příčin. Tyto vnitřní příčiny jsou intencemi, motivy lidského chování a bez nich nelze rozvíjet žádnou psychologickou teorii. V tomto duchu Diel rozvíjí svou teorii motivace.

¹ Adler, 1999, str. 44

² Borecký 1998, str. 31

³ Adler, 1995, str. 33.

Motivaci lidského chování rozděluje na animální úroveň a speciální lidské motivy. Mezi ně řadí komplexy. Základním inhibitorem a energetickým zdrojem motivace je podle něj touha. Zvířecí touha je založená na primárním uspokojování potřeb a má pouze bezprostřední znakové obsahy, touha lidská je obohacena o imaginativně zprostředkovaný symbolický obsah. Diel ovšem nechápe touhu v poněkud zjednodušeném Freudově pojetí, ale považuje ji za touhu evoluční. Touha je podle něj základním jevem života a její energetickou transformaci v procesu ontogeneze a fylogeneze zachycují mýty. Ty úzce souvisejí s tvorbou psychopatických symptomů. Oba tyto jevy jsou podle Diela nevědomými projekcemi symbolické povahy. Zatímco mýtus vychází z kolektivního extravědomí – nevědomého snu, symptomy chorobných duševních stavů, kam Diel mimo jiné zařazuje komplexy, pramení z extravědomí individuálního – podvědomého snění. Sen je zde jakýmsi pojítkem mezi základními mýtickými symboly a třemi složkami osobnosti. Vedle instance vědomí rozděluje Diel osobnost na nevědomí (pudová úroveň), podvědomí (touha) a na nadvědomí (symbolizace). Symbolizace je ústředním tématem Dielova přínosu k teoriím motivace. Dospívá v ní totiž k interpretaci mýtů jako určitých obrazů komplexů a dovedně spojuje individuální oneirickou oblast s kolektivní sakrální imaginací. Diel ve svých pracech reaguje na řadu svých předchůdců. Mimo některých, již zmíněných, polemik s Freudem, ve kterých odmítá jeho libidózní redukcionismus, nesouhlasí s Adlerovským obsazováním energetické oblasti psychiky touhou po dominanci. Diel oproti němu přikládá větší význam některým biologickým motivům před incentivami sociálními. U Junga se neztotožňuje s jeho teorií kolektivního nevědomí, domnívá se, že Jung pouze aplikoval Freudovu teorii sexuality do instance animus – anima, a že odhlíží od biopsychického základu jedince.

III. KOMPLEX, OSOBNOST A KULTURA

III. 1. ÚVOD

Máme-li pojmut teorii komplexu skutečně celostně, nesmíme vedle psychologie opomíjet důležité vědní obory, které s tímto fenoménem operují. Pro význam této práce je důležitý také pohled na psychický komplex jedince z pohledu kulturní antropologie. Jak již bylo řečeno v úvodu, vývoj člověka není věcí pouze pudů, ale také socializace a enkulturace. Tyto procesy jsou pro vývoj člověka nezbytné a úzce souvisejí s jeho duševním vývojem. Opomíjení těchto faktorů by mohlo tedy, podle mého názoru, vést k nepochopení teorie komplexu jako celku.

Chceme-li porozumět lidské jedinečnosti i kulturní variabilitě, musíme svou pozornost soustředit především do oblasti etnografických studií a kulturní antropologie. Co je hlavním předmětem těchto disciplín? Pochopitelně člověk. Člověk a vše co ho obklopuje – člověk se svými artefakty, člověk se svými idejemi, hodnotami, institucemi, zkrátka člověk a jeho kultura. V antropologickém pojetí kultura jako generická nadstavba, která jedince odlišuje od zvířat, od živočichů z nichž dle darwinistické evoluce povstal. Etnologická a další studia se ale o člověka zajímají i v jeho kulturní variabilitě. Nejrozmanitější kouty naší planety skrývají ty nejrozmanitější formy lidské existence ve všech jejích podobách. Každá kultura má své univerzálie, své funkční principy a své charakteristické kulturní prvky¹ určující její charakteristickou tvář a vštěpují jedinci charakteristická schémata jednání, utvářejí jeho osobnost i vztahy mezi jedinci dané společnosti navzájem.

¹ „Analytický a klasifikační pojem sloužící k označení třídy nejjednodušších strukturálních a funkčních jednotek (artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí), které je možné identifikovat jako základní skladební komponenty kulturního systému“ (Soukup, 2000).

III. 2. PSYCHOANALÝZA V KULTURNÍ ANTROPOLOGII

III. 2. 1. Přínos Sigmunda Freuda pro kulturní antropologii

Ať už se zaměříme na jakékoliv teorie osobnosti (psychologické či jiné), základem pro jejich pochopení je psychoanalytická teorie Sigmunda Freuda a její objev nevědomých motivací lidského chování. Freud ve svém díle zdůrazňoval význam vývojových aspektů osobnosti a zejména pak klíčovou úlohu dětství v budování celkové struktury osobnosti.

„Freudovo objasnění ontogeneze osobnosti lze označit za teorii, která inspirovala kulturní antropology a přispěla ke konstituování nové oblasti výzkumu – směru osobnost a kultura.“¹ V tomto směru Freud inspiroval kulturní antropology především vypracováním strukturálního modelu osobnosti – čili *id*, *ego* a *superego* a transformací mezi vědomou a nevědomou složkou mysli prostřednictvím psychosymbolických procesů. Přispěl také k objasnění ontogeneze osobnosti ve vztahu k její struktuře a v neposlední řadě i k aplikaci psychoanalýzy při výzkumech kulturní antropologie.

Základy Freudovy psychoanalýzy už jsme se zabývali v první části této práce, rád bych zde proto pouze stručně rozebral zejména Freudův pohled na fenomén kultury. Alfou i omegou pro pochopení Freudova náhledu na kulturu je jeho teorie pudů. *„Naše kultura je obecně založena na potlačování pudů. Každý jednotlivec se pro ni vzdal části svého vlastnictví, své svrchovanosti, agresivních a mstivých sklonů své osobnosti, z těchto příspěvků vzniklo společné kulturní bohatství, tvořené statky materiálními a ideálními.“²* V kultuře Freud spatřuje tenzi, konflikt mezi principem slasti, který touží jakkoliv eliminovat napětí uvolněním energie a principem reality, který toto uvolňování energie usměrňuje. Pudová, takřka animální, přání jsou tak potlačována, vytěšňována a převáděna na činnosti společensky akceptovatelné.

¹ Zahradníčková, 1999, str. 9

² Freud, 1990, str. 60

V případě značného rozporu mezi oběma pudy může docházet k psychickým obtížím, vedoucím buď k psychopatologickému jednání, nebo psychickým blokům či neurózám. Kultura tak podle Freuda posiluje v člověku pocit viny z porušení některého z obecně vyžadovaných kulturních pravidel a norem. Velmi specifická jsou v tomto směru iracionální náboženská dogmata, jejichž dodržování racionální společnost striktně vyžaduje či přesněji v době Sigmunda Freuda vyžadovala. Freud zároveň tvrdí, že existují i zákazy, které nestojí na náboženských mýtech a měly by tudíž být vnímány jako psychická realita.

Jednoznačným příkladem takovýchto restrikcí je tabu¹, systém zákazu praktikovaný totemickými společnostmi. Totemismus² se vždy vyznačuje dvěma základními tabu – zákazem zabít totem a zákazem sexuálního kontaktu s totemem či partnerem patřícím ke stejnému totemu. Právě zde Freud spatřuje jasnou paralelu s jeho oidipovským komplexem. Vznik totemismu vysvětluje jako důsledek pocitu viny po zabití předka, jemuž náležely ženy daného kmene. Zánikem autority potomci poznali, že k tomu, aby byli v tomto směru schopni dohody, musejí zavést pravidlo exogamie. Vyšším stupněm vývoje náboženství je po totemismu, šamanismu³ a pohanství náboženství v dnešním slova smyslu. Náboženství je podle Freuda pouhá iluze, jak člověka ochránit proti převaze přírody a silám, které nedokáže ovládnout. Sám přitom poukazuje na vztah mezi náboženstvím a neurózami. *„Zbožný věřící je do značné míry chráněn před nebezpečím neurotických onemocnění, přijetí všeobecné neurózy ho zbavuje nutnosti vytvořit si neurózu osobní.“*⁴

¹ Slovo tabu pochází z tonžštiny (Polynésie), znamená nedotknutelné a označuje cosi posvátného, hrozivého a tudíž zakázaného. Do Evropy se tento termín dostal v roce 1777 díky Jamesu Cookovi.

² viz James G. Frazer – Zlatá ratolest; primitivní systém organizace společnosti založený na uctívání konkrétních zvířat – totemů – považovaných za ochránce daného kmene

³ vývoj náboženství viz John Lubbock, Původ civilizace

⁴ ibid, str. 306

Cestu k odstranění neuróz zbavováním se náboženských iluzí vidí Freud v racionální *výchově k realitě* – zdůvodnění kulturních regulativů jejich odvozením ze sociální nutnosti. Freud také spatřuje podobnost ve vývoji jedince a společnosti. Touhou jedince je naplnění slasti, sebeuspokojení, což ovšem nelze bez ohledu na celé společenství a bez přizpůsobení se sociokulturnímu systému. Vedle toho kultura spěje k vytvoření jednoty individuů bez jakéhokoliv ohledu na jejich osobní štěstí a naplnění. Freud tvrdí, že *superego společnosti* vzniká na základě dojmu významných osobností historie, na základě kterého si společnost utváří své ideály a hodnoty. Jestliže ale nejsou ony utvořené nároky uspokojeny, může neurotický charakter postihnout dokonce celé kulturní epochy nebo konkrétní kultury. Tento defektní kulturní charakter pak samozřejmě ovlivňuje i konkrétní individua a jejich psychický vývoj i celou strukturu osobnosti.

III. 2. 2. Komplex a osobnost z pohledu psychologické antropologie

Již za Freudova života se s ním kvůli názorům na teorii osobnosti rozcházejí někteří jeho žáci (C. G. Jung, A. Adler), zatímco jiní přes to, že stavěli na jeho myšlenkách, se dokázali oprostít od biologické redukce osobnosti a zaměřit se více na sociokulturní vlivy formující osobnost. Tato škola inspirovala některé antropology díky nimž se od třicátých let 20. století začala utvářet psychologická antropologie¹. „Vedle výzkumů tradičně orientovaných na problematiku ontogeneze lidské psychiky v různých kulturách světa se psychologická antropologie zaměřila na systematické studium struktury a funkce procesů vnímání a myšlení v konkrétním kulturním kontextu.“²

¹ pojem psychologická antropologie uvedl do odborné literatury americký antropolog čínského původu Francis L. K. Hsu jako alternativní označení etnopsychologicky orientovaných výzkumů osobnosti a kultury (Soukup, 2000, str. 79)

² *ibid.*, str. 79

Vzhledem k tomu, že mezi další témata výzkumu tohoto antropologického směru patřilo také studium kulturních determinant lidského chování a prožívání a především analýza frustrací, deprivací a dalších duševních nemocí, je podrobnější zastavení u některých psychologicky orientovaných antropologů pro tuto práci nezbytné. Jedině díky poukazu na kulturní vlivy při utváření osobnosti může být problematika psychických komplexů a jejich vztahu k motivaci kompletní.

III. 2. 2. a) Géza Róheim a vzájemný vztah jedince a kultury

K nejvýznamnějším průkopníkům v této oblasti patřil americký antropolog a ortodoxní zastánce Fredových teorií Géza Róheim. Jeho ontogenetická koncepce kultury navazuje na Fredovu myšlenku, že *„regulace pudů sublimováním jejich energie do sociokulturních aktivit ústí v trauma, či neuróz, která postihuje celé lidstvo. Toto univerzální trauma se však v jednotlivých kulturách pod vlivem individuálních zkušeností modifikuje na typické projevy charakteristické pouze pro jednotlivé kultury. Róheim vyhází z předpokladu, že lokální varianty jednotlivých kultur vznikly v závislosti na způsobu, jakým tyto kultury reagovaly na konflikt v ontogenetickém vývoji jedince. Tyto reakce jsou stejné co do principu, ale odlišné charakterem, kterým se projevují ve výchově dětí v konkrétních kulturách.“*¹ Konflikt v ontogenetickém vývoji osobnosti (vedoucí například k psychickým komplexům) tak potažmo ovlivňuje vývoj kultury a jejího charakteru. Nelze přitom, podle mého názoru, vyloučit, že právě tento vnitřní konflikt jedince se nepromítá do celkového utváření konkrétního typu dané kultury, přičemž charakteristický typ dané kultury na druhé straně utváří i vnitřní strukturu jedince tak, jak to popsala ve Vzorcích kultury Ruth Benedictová. Na základě výzkumu indiánských kultur vypracovala jejich typologii. *„Apollonský typ kultury je charakteristický pro členy kmene Zuniů (pueblanská kultura)...životní způsob tohoto kmene je charakteristický trpělivostí, uměřeností a sebeovládáním.“*²

¹ Soukup, 1994, str. 129

² Soukup, 2000, str. 67

Vedle klidného apollónského typu staví Benedictová typ dionýský, reprezentovaný na severozápadě Kanady kmenem Kwakiutlů. „Základním principem, který zcela ovládá život tohoto kmene, je boj o prestiž – rivalizace. Životní způsob příslušníků této kultury je prostoupen individualismem, výstřednostmi a agresivitou.“¹ Třetím typem kultury, o kterém Benedictová píše je paranoidní kultura (Dobuané, Nová Guinea). „Dobrané jsou mrzutí, prudérní, vášniví, žárliví, podezíraví a zlostní.“² Přestože na utváření zmíněných typů mělo pravděpodobně vliv i přírodní prostředí, Benedictová uvádí, že každá kultura je „analogická s lidskou osobností v tom, že má více nebo méně konzistentní vzor myšlení a jednání. Kultura postupně získává svoji vlastní charakteristiku prostřednictvím preferovaných zájmů a cílů, emocionálních a intelektuálních podnětů, konfigurací a vzorců činnosti, které převládají v chování členů dané společnosti.“³ I když Ruth Benedictová reprezentovala americký konfiguraionismus, svými myšlenkami významně přispěla k vývoji psychologické antropologie.

III. 2. 2. b) Bronislaw Malinowski a univerzální rozšíření Oidipova komplexu

V roce 1920 poukázala debata mezi Freudovým stoupencem Ernestem Jonesem a polským antropologem Bronislawem Malinowskim na rozdílné teoretické pohledy na řadu kulturních fenoménů mezi psychoanalýzou a antropologií. Bylo však jasné, že obě vědy zabývající se člověkem v jeho jedinečnosti mají některé styčné plochy. Jedním z klíčových a ve své podstatě průkopnických děl, které na hranici antropologie sexuality a psychologie, byla práce Bronislawa Malinowského *Sex and Repression in Savage Society*⁴ (1927), zabývající se mezikulturními zákonitostmi sexu.

¹ Soukup, 2000, str. 69

² Benedictová in *ibid*, str. 71

³ *ibid*, str. 72

⁴ První část tohoto díla vyšla v časopise *Psyche* v roce 1924 a byla kriticky komentována zmíněným Ernestem Jonesem.

Tuto Malinowského práci lze bezpochyby přiřadit k prvopočátkům budoucí psychoanalytické antropologie¹. Ve svém díle *Sex and Repression* Malinowski zkoumá mimo jiné také Freudův koncept Oidipova komplexu. Pokládá si zásadní otázku, zda je Oidipův komplex tak, jak ho popsal Freud, univerzálním lidským fenoménem a zda jej můžeme identifikovat ve všech kulturách světa, nebo zda jde jen o jakýsi produkt specifického sociálního uspořádání pouze některých kultur. Freud jednoznačně považuje Oidipův komplex za univerzální osudový aspekt lidského bytí, protože je podle něj hluboko zakořeněn v biologické podstatě člověka a v procesu jeho dospívání. Například dítě sající mléko z matčina prsu takto podle Freuda dostává nejen potravu, ale získává navíc i první orální erotický počitek. Matka je tak skrze akt kojení prvním sexuálním objektem chlapce a to platí v podstatě do té doby, než se tato vazba nepřesměruje na náhradní objekt. Podobnou silnou vazbu si buduje také dívka ke svému otci.

„...je snadné vypožorovat, píše Freud, že malý chlapec chce svou matku celou pouze pro sebe, v cestě mu však stojí jeho otec. Je pak jasné, že se stává nervózním, když otec matce projevuje něhu a naopak jeví známky spokojenosti, když otec odchází nebo je pryč. Často také vyjadřuje své city verbálně, například sliby matce, že si ji vezme za ženu. ...Když malý chlapec projevuje svou sexuální zvědavost vůči matce velmi otevřeně, chce s ní v noci spát, trvá na své přítomnosti, když se matka převléká nebo se pokouší o jakýsi fyzický akt svádění a ačkoliv to matka často pozoruje a posměšně reaguje, erotická povaha takovéto náklonnosti k ní je bez jakýchkoliv pochybností.“² Z tohoto důvodu jsou podle Freuda i moderní civilizovaní muži pohnutí příběhem Sofoklova Krále Oidipa, protože tato hra reprezentuje zakázané přání – touhu zabít otce a oženit se s vlastní matkou.

¹ termín psychoanalytická antropologie použil poprvé Géza Róheim roku 1915

² Freud, 1966, str. 341-42

Jak dále uvádí Freud, toto přání, jakkoliv je potlačováno, se skrývá v podvědomí každého muže. Velmi neodbytné a silně potlačované pak bývá především mezi neurotiky a psychotiky, kteří se s kompenzací Oidipova komplexu nedokázali vypořádat. „Pro syna je tato otázka především záležitostí uvolnění jeho libidózní touhy po matce hledáním náhradního reálného objektu lásky a usmířením se s otcem v případě přetrvávajícího antagonismu či zbavení se otcovy dominance, pokud v rámci infantilní revolty chlapec vůči otci upadl do podřízeného vztahu. Tuto otázku však musí vyřešit každý muž.“¹ Malinowski se zamýšlí nad tím, zda tomu tak skutečně je vždy a všude. Upozorňuje, že rodinné uspořádání je v různých kulturách odlišné a zároveň se ptá, zda se může Oidipův komplex objevovat také ve společnostech, které mají matrilineární rodinný systém. Právě na tuto otázku se Malinowski rozhodl odpovědět především s poukazem na své studium Trobriandských ostrovanů, mezi kterými pobýval, a u kterých lze jasně definovat matrilineární rodovou linii. Navíc upozornil na to, že je nutné vzít v úvahu, že otec má v Trobriandské kultuře tak zcela jinou roli než v západní společnosti.

V první části díla *Sex and Repression* popisuje Malinowski trobriandskou rodinnou situaci následovně: „Rod je udržován po ženské linii. V okamžiku narození se každý stává členem klanu své matky. S výjimkou náčelníků, kteří mohou mít mnoho žen, je manželství monogamní. Každý muž či žena vstoupí do manželství poté, co si v dětství projdou obdobím sexuálních her, následovaných všeobecnou prostopášností v dospívání a později časem, kdy milenci žijí společně v trvalejších milostných pletkách, sdílených se dvěma či třemi dalšími páry ve společném domě svobodných mužů. Jak uvidíme dále, není to však vždy striktní dogma pro každého muže či ženu.“²

Trobriandští ostrované nevnímají jednoznačné propojení mezi pohlavním stykem a těhotenstvím. Věří, že dítě se do matčina lůna dostává skrze její mrtvé ženské příbuzné. Mužská hlava rodiny proto není považována za původce dítěte, které je chápáno výhradně jako produkt matky náležející k její rodině. Nicméně otec

¹ Freud, 1966, str. 346

² Malinowski, 1985, str. 9

přesto jeví o dítě živý zájem a tráví hraním s ním mnohem více času než je obvyklé v euroamerické kultuře. Protože se jedná o matrilineární společnost, trobriandský chlapec nedědí majetek po svém otci, ale po svém strýci z matčiny strany, ke kterému navíc vzhlíží jako k hlavní autoritě rodiny. Role otce se v trobriandské kultuře také liší v tom, že není považován za živitele rodiny. Místo toho každý muž poskytuje většinu z toho, co vypěstuje, své sestře, přestože většinou žije v jiné vesnici. Otec také není autoritářským pedantem, neuplatňuje nad dítětem žádnou zvláštní svrchovanou autoritu. Je to naopak matčin bratr, kdo chlapce vychovává a když je dostatečně starý (kolem sedmi let), odchází dokonce pracovat a žít do strýcovy vesnice, kde se od něj učí jeho zemědělským metodám a tradicím jeho klanu.

Trobriandské děti také, na rozdíl od jiných, nikdy nevidí matku týranou jejím manželem ani nejsou svědky projevů její závislosti na něm.

„Nikdy na sobě nepociťují jeho tvrdou ruku, protože není jejich příbuzný, vlastník ani dobrodinec. Nemá práva ani výsady.“¹ Zde Malinowski ovšem poněkud zveličuje, zapomíná totiž na fakt, že obydlí se řídí patrilokálním principem. Sam uvádí: *„muž je považován za pána, protože je ve své vesnici majitelem obydlí...“²*

Nicméně status ženy je v rámci trobriandské kultury poměrně vysoký. Patří jí vlastní majetek, její bratr zásobuje rodinu jídlem a po jejím boku je také hlavou rodiny. Trobriandské děti vyrůstají v relativně vysoké svobodě, a to včetně oblasti sexu. Děti se často pouštějí do *sexuálních her*, ve kterých napodobují kopulaci dospělých, což bývá, jak uvádí Malinowski, sledováno s pobavenou tolerancí starších. V oblasti sexu však panuje jedno významné tabu usměrňující sexuální chování – incestní tabu týkající se jakýchkoliv intimností mezi bratrem a sestrou. Pravidla zakázaného vztahu jsou dětem a obzvláště dívkám vštěpována již záhy po dosažení puberty. Podle Malinowského mezi trobriandskými dětmi neexistuje v případě zájmu o sexu žádné latentní období.

¹ iMalinowski, 1985, str. 31

² Malinowski, 1929, str. 18

O sex jeví zájem dokonce i v dětství, v periodě, která se podle Freuda vyznačuje spíše absencí takového zájmu. V průběhu adolescence žijí chlapci v domech svobodných mužů, kam si příležitostně přivádějí své přítelkyně. Po několika letech náhodných styků s různými partnerkami se zpravidla ožení, a tak dosáhnou plného statutu dospělosti. Jak již bylo uvedeno, nejpozději v pubertě chlapci opouštějí komunitu svých otců, aby začali žít ve vesnicích bratrů svých matek. *„Bývá to vesnice, která je spojena s jeho klanem, kde zdědí majetek a kterou bude nakonec považovat za svou více než vesnici svého otce, kde ho členové otcova klanu můžou dokonce považovat za outsidera.“*¹ I když žijí v domě svobodných mužů, chlapci pokračují v příjmu jídla v domě u rodičů. Tam si později také přivádějí svou manželku, dokud není jejich vlastní příbytek hotov. V některých případech, jako třeba u synů náčelníků k žádnému stěhování nedochází. Pro všechny však platí, že jakmile je pár oddán, očekává se od obou parterů věrnost a někdejší nevázanost je vystřídána mravopočestností. Malinowski upozorňuje, že manžel a manželka se na veřejnosti dokonce ani nedrží za ruku či jinak nedotýkají, nevyměňují si dokonce ani zamilované pohledy či úsměvy. Malinowski byl přesvědčen, že většina oddaných párů spolu dobře vychází a že Trobriandňané jsou psychicky vyrovnaní lidé bez neuróz či psychóz. *„U Trobriand'anů, ačkoliv jsem znal spoustu domorodců důvěrně a s mnohými dalšími jsem udržoval povrchní známosti, nemohu jmenovat ani jednoho muže či ženu, kteří by byli hysteričtí nebo dokonce trpěli neurastenií. Nebyly zaznamenány ani žádné neurotické tiky, nutkavé chování, nebo obsesivní představy. Navíc jsem nezaznamenal ani žádný doklad homosexuality, s výjimkou chlapců a děvčat zavřených v misijních střediscích.“*² I když by se mohlo zdát, že podmínky pro Oidipův komplex lze nalézt i mezi Trobriandňany, odpověď na tuto otázku a nalezení důkazu potlačované touhy po matce není jednoduché.

¹ Malinowski, 1985, str. 7

² ibdi., str. 87

Malinowski se pokoušel nashromáždit a analyzovat sny svých trobriandských přátel, ale zjistil, že sní velmi málo. To jen podporovalo Fredův pohled na úlohu snů – uvolnit potlačovanou touhu, ovšem pouze za předpokladu, že Trobriandňané jsou skutečně psychicky vyrovnaní lidé. Malinowski i přes obtíže nějaký snový materiál nashromáždil. Snažil se pak zjistit, zda se mužům zdá o jejich matkách. Když jim při svém terénním výzkumu podobné otázky kladl, byli často doslova šokováni. Většinou uváděli, že když už mají nějaký sexuální sen o někom z rodiny, týká se spíše jejich sester než matek. Oidipův komplex, tak jak jej popsal Freud, se tudíž nepodařilo ve snech vystopovat. Nebyl ani součástí trobriandského folklóru či mytologie. Je však třeba poznamenat, že poměrně důležitým motivem trobriandské mytologie je incest mezi bratrem a sestrou, kdy porušení tohoto tabu většinou končilo u mytologických postav smrtí. Malinowski nenalezl dokonce ani žádný případ incestu mezi matkou a synem. Podařilo se mu však odhalit důvěrnosti mezi bratrem a sestrou. Nebyly s tím však v žádném případě spojeny známky nepřátelství či nenávisti vůči otci. Naopak synové většinou udržovali se svými otci poměrně vřelé vztahy. Naopak nepřátelství někdy projevovali vůči svým strýcům z matčiny strany. Malinowski při svém výzkumu nezaznamenal ani žádný případ otcovraždy, která se v Sofoklově dramatu objevuje. Jeho závěr byl proto následující: *„Mezi Trobriandňany nepanuje napětí mezi syny a otci a veškerou infantilní touhu dítěte po své matce může dítě uspokojit přirozeným spontánním chováním. Jistou ambivalenci mezi uctíváním a odporem však chlapci cítí vůči svým strýcům z matčiny strany, zatímco potlačovaný sexuální kontext incestního pokušení se může utvářet pouze ve vztahu k vlastní sestře. Aplikujeme-li lapidárně tento kontext na všechny kultury, mohli bychom říci, že v případě Oidipova komplexu je potlačená touha zabít otce a oženit se s matkou, zatímco u matrilineární společnosti, jako v případě Trobriandňanů, je naopak potlačováno přání vzít si sestru a zabít matčina bratra.“*¹

¹ Malinowski, 1985, str. 80

Malinowski byl přesvědčen, že tento závěr lze aplikovat i na další matrilineární společnosti, a to z toho důvodu, že mýty incestního vztahu mezi bratrem a sestrou se často vyskytují v ostatních matrilineárních kulturách, obzvláště v oblasti Pacifiku, stejně jako příběhy nenávisti mezi chlapcem a jeho strýcem z matčiny strany. Malinowski tak první díl své práce *Sex and Repression* uzavírá tím, že sice „nemůžeme předpokládat univerzální existenci Oidipova komplexu, ale při studiu každého typu civilizace můžeme nalézt specifický komplex, který se těchto věcí týká.“¹ I když své přesvědčení formuloval zcela jasně, ve druhé části zmíněné knihy od mnohých svých myšlenek ustupuje a dále pokračuje v posuzování Fredovy teorie jako mýtu primární otcovraždy, vzdaluje se od svých některých původních tezí a naopak v určitých bodech dokonce souhlasí i s Fredovým kritikem Ernestem Jonesem. Jones na existenci Oidipova komplexu u Trobriandů trvá. Otec je podle něj na Trobriandském souostroví nenáviděn stejně jako jinde. Tato nenávist je faktickým důvodem popřením mužské role při plození dětí. Nenávist k otci je však přesměrována na matčina bratra. Tak se objevuje určitý „rozklad postavy otce na laskavého a shovívavého otce na jedné straně a na přísného a moralizujícího strýce na straně druhé.“² Malinowski dále poznamenává: „Pro Dr. Jonese je Oidipův komplex naprosto fundamentální. ... Matrilineární systém se se svým avunkulárním³ komplexem rozrůstá, ... jako jistý druh obrany právě před prvotními Oidipovskými tendencemi.“⁴

¹ Malinowski, 1985, str. 82

² ibid., str. 138

³ specifický vztah mezi mužem a dětmi jeho sestry, zpravidla syny, který se vyskytuje v mnoha společnostech, obzvláště matrilineárních; www.britannica.com

⁴ ibid., str. 139

Malinowski vyjadřuje také souhlas s tím, že „nenávist je přesměrována z biologického otce na strýce z matčiny strany.“¹ Toto tvrzení by však zdánlivě znamenalo nutnost připustit existenci Oidipova komplexu mezi Trobriandňany zejména v tom smyslu, že by mezi nimi musela v první řadě existovat zmíněná nenávist vůči otci. Už v počátcích své knihy však Malinowski naznačuje, že v případě existence takto popsané nenávisti obzvláště v evropské kultuře, „je vhodné se zamyslet více nad nelibostí a nesouhlasem s autoritativní rolí otců než nad sexuální rivalitou.“²

To už pohledu na trobriandskou kulturu odpovídá více, protože u Trobriandů, kde vůči otci, který není autoritářským, není pociťována nenávist, zatímco vůči strýci z matčiny strany představujícímu autoritu ano. Malinowski upozorňuje shodně s Frommem³, že sexuální rivalita nemusí nutně podněcovat nenávist, kterou chlapci mohou pociťovat vůči svým otcům. Pochopitelně Malinowski k tomu v poznámce doplňuje: „Tvrzení, že mladý organismus reaguje sexuálním vzrušením na přítomno matčina těla mi připadá absurdní.“⁴ Proč by tedy potom mezi Trobriandňany existovala nenávist vůči otci, se kterým mají děti většinou velmi dobrý vztah? Ne zcela se Malinowskému podařilo tuto otázku zodpovědět, stejně jako to, zda se nenávist chlapce vůči strýci utváří separátně na otci nebo je na strýce, byť velmi záhy, přesměrována.

Nakonec však i přes některé názorové neshody, Malinowski v tomto směru základní Freudovy premisy připouští.

S Freudem souhlasí i Géza Roheim, ortodoxní freudián, který prováděl terénní výzkumy v Melanésii a v Austrálii. Tvrdil stejně jako Jones, že Oidipův komplex je mezi Trobriandany přítomen.

¹ Malinowski, 1985, str. 170

² *ibid.*, str. 23

³ Fromm, 1941, str. 178

⁴ Malinowski, 1985, str. 241

Upozorňoval, že uspořádání trobriandské rodiny je v podstatě podobné jako u rodiny evropské – tzn. manžel, manželka a děti. Matčin bratr nehraje v životě takovéto rodiny žádnou intimnější úlohu, mimo jiné také proto, že většinou žije v jiné vesnici. Fredova teorie předpokládá, že se zásadní prvky Oidipova komplexu projeví již před sedmým rokem věku, čili ještě před tím, než chlapec odchází pracovat do strýcovy vesnice. Strýc se tak v tomto smyslu nemůže do té doby stát příliš důležitou postavou v chlapcově životě, působí na něj pouze příležitostně. Roheim dokonce tvrdí, že Trobriandané mají Oidipův komplex částečně zakotven ve své mytologii.¹ Pokud jde o možnou přítomnost Oidipova komplexu na Trobriandském souostroví, Malinowski také uvádí, že trobriandské děti jsou často svědky soulože svých rodičů a že „*nejdou činit žádná opatření, aby tomu tak nebylo.*“² Freud se domnívá, že takovéto scény (často dítětem interpretované jako agresivní útok otce vůči matce) vzbuzují v synech nenávisť vůči otcům. Jestliže bychom souhlasili s touto premisou, podmínky pro existenci Oidipova komplexu by se v trobriandské společnosti zdály reálné. Pro to svědčí i fakt, že, jak uvidíme dále, sex trobriandňanů je charakteristický některými sado-masochistickými praktikami, což může ještě zvýšit dojem agresivního útoku muže na ženu, ačkoliv je to na Trobriandském souostroví muž, kdo přijímá většinu sadistických praktik.

Malinowski dále upozorňuje, že právě nevázané sexuální chování a zejména u adolescentů může vést ke značné redukci jinak narůstající budoucí tenze.

V Malinowského dalším díle *The Sexual Life of Savages* se dostáváme k ještě jedné zajímavé věci. Poměrně běžně jsou mezi domorodci praktikovány také patrilineární svatby mezi bratranci a sestřenicemi, tedy sňatky mezi mužem a jeho sestřenicí.

¹ Roheim, 1950, str. 167, 191

² Malinowski, 1929, str. 54

Takováto manželství bývají domlouvána rodiči a to v době, když jsou děti ještě malé. Později jsou však původní dohody brány za závazné. „*Snoubenci jsou pokládáni za manžela a manželku a tak se také navzájem oslovují.*“¹ Takto zasnoubená dívka nesmí spát s jinými muži a nemůže se vydávat ani na dívčí *sexuální expedici* (viz dále) do ostatních vesnic, jako její nezadané vrstevnice. Ve stejnou dobu, chlapcův otec zkouší v tomto ohledu kontrolovat chlapcovo chování, protože, jak již bylo uvedeno, u zasnoubeného páru se předpokládá vzájemná věrnost. Sňatky se sestřenicemi jsou populární zejména v rodinách vůdců, vesnických náčelníků a dalších bohatých a mocných členů společnosti. Bohužel Malinowski neuvádí, kolik procent takovýchto sňatků existuje. Tvrdí, že takovýto „*sňatek reprezentuje určitý kompromis mezi protichůdnými principy práv matky a lásky otce.*“²

Je to však otázka k úvaze, protože přinejmenším v obecné rovině podobné sňatky najdeme v různých a odlišných společnostech. Vedle snoubenců jsou zde, jak si ještě ukážeme, také další jedinci, kteří si příliš neužívají tradiční trobriandské sexuální nevázanosti. Už jsme uvedli, že náčelníci a ostatní vysoce postavení muži mohou mít více žen. Náčelník většinou pojme za choť ženu z každého subklanu ve vesnici na jeho území, čímž získá rovněž určitý majetek, protože všichni jeho švagři přispívají do jeho skladu yamů³. „*Náčelník Kiriwinů měl například 60 žen a obdržel tak 300 až 350 tun yamů za rok.*“⁴ V případě smrti některé z manželek na její místo nastupuje jiná žena ze stejné komunity. Vždy to musí být ty nejkrásnější z vesnice, protože „*náčelník si jednoduše vybral tu, která se mu nejvíce líbila a ta mu bez ohledu na její dosavadní svazky náležela.*“⁵ Tyto dívky jsou potom také vyjmuty z nevázaného života, domů svobodných mládenců a dívčích sexuálních expedic, jejichž podstatou je získávání sexuálních zkušeností s muži ze sousedních vesnic. V případě, že se vybrané dívky vůči náčelníka nepodřídí nebo se dopustí nevěry, mohou být potrestány dokonce smrtí. Ženy náčelníků a snoubenci si tak

¹ iMalinowski, 1929, str. 105

² *ibid.*, str. 31

³ *sladký brambor*

⁴ *ibid.*, str. 132

⁵ *ibid.*, str. 137

nevázaného sexuálního života užívat nemohou. Jestliže je nevázaný sexuální život důvodem vyrovnaných charakterů Trobriandňanů, jak je to v případě těch, kteří jsou z něj vyjmuti? To nás přivádí zpět k Malinowského generalizaci charakterů Trobriandňanů a domnělé absenci neuróz a perverze. „*Malinowski neměl rozsáhlejší psychiatrickou průpravu, neprovedl žádné objektivní testy a nebyl také schopen provést žádná lékařská ani psychologická vyšetření, která by skutečně mohla případně odhalit mezi Trobriandňany neurotické trendy. I kdyby Malinowski u Trobriandňanů žil relativně delší dobu, naučil se jejich jazyk a byl mimořádně vnímavou osobností, pravděpodobně by nebyl kvalifikovaný hovořit jako psychiatr o indiciích neurotických tendencí mezi Trobriandňany.*“¹ Zmínili jsme také, že se při pohlavním styku mezi Trobriandňany objevují určité prvky sado-masochistického chování. Malinowski uvádí, že dívky na Trobriandských ostrovech působí svým milencům během přede hry bolest škrábáním, bitím či bodáním. Mladí muži vůči tomuto chování nic nenamítají, naopak to vítají jako projev temperamentu jejich milenek. Malinowski dokonce vzpomíná, jak sám musel jednou ošetřit zranění chlapce, který utrpěl hlubokou tržnou ránu na zádech. Dívka, která ho zranila, projevovala o mladíkův stav značný zájem, zatímco on přes velkou bolest nevěnoval zranění větší pozornost. O sexualitě domorodců svědčí i popis jejich někdejšího erotického svátku, který byl na Trobriandských ostrovech údajně slaven zhruba dvacet let před tím, než k nim Malinowski zavítal. Při něm prý ženy útočily na muže a chlapce mušlemi, bambusovými noži, kousky obsidiánů a malými ostrými sekyrkami. Muži se příliš nebránili - bylo symbolem mužnosti obdržet mnoho ran. Cílem žen bylo v průběhu tohoto svátku pořezat co možná nejvíce mužů. Muži se naopak chtěli nechat zranit od nejatraktivnějších žen, od kterých pak požadovali kompenzaci v podobě sexuálního styku. Ty se potom často odehrávaly přímo na veřejnosti. Malinowski sám připouští, že v případě tohoto svátku však mohlo jít pouze o představy či výmysly jeho informátorů. I kdyby však byl uvedený svátek pouze

¹ Barnow, 1963, str. 68

výmyslem či fantasií domorodců, i ráz jejich představivosti je poučný. V trobriandských pověstech se také objevují gangy sexu chtivých žen ze vzdálených vesnic, které útočí na muže a vystavují je násilnému sexuálnímu pokořování. Souvislost mezi těmito zkazkami a sexuálními expedicemi mladých dívek se nepodařilo prokázat. V Malinowského popisu sexuálního života Trobriandňanů autor upozorňuje na to, že škrábání a kousání je běžnou součástí tamních erotických praktik. Jak již bylo zmíněno, je to žena, která způsobuje vážnější zranění. Muž na druhou stranu například okusuje ženám během pohlavního styku oční řasy. Malinowski dodává, že je tento zvyk praktikován něžně, a tak na něm neshledává nic sadistického. Připouští však, že v sexuálním chování Trobriandňanů existují sadistické nebo masochistické prvky, ale dodává, že například flagelantství je tam naprosto neznámé, a že nepovažuje trobriandské sexuální praktiky za perverzní. Je však zajímavé poznamenat, že *„Normanbští ostrované, matrilineární společnost žijící nedaleko Trobriandňanů a mající podobnou kulturu, je Róheimem zmiňována jako společnost se silnými sado-masochistickými vzory chování. Otevřeně sadistická i masochistická je i soulož. Obě strany se navzájem koušou, škrábou a bijí. Tyto prvky jsou praktikovány před i během soulože, ale ne, když je někdo přítomen v domě a milenci nechtějí působit hluk. Zde dostáváme jeden z nejpodstatnějších faktů pro porozumění psychologie těchto lidí, předstírají, že jsou mírní, ale jsou tak násilní. Surovost je jejich výrazným povahovým rysem.“*¹ U obou kultur se také setkáváme v bájích s motivem ženské obřízky. Malinowski dokonce zmiňuje i případy sebekastrace mužů.²

¹ Barnow, 1963 str. 69

² Malinowski, 1929, str. 412, 415

Clyde Kluckhohn, který prozkoumal mytologie padesáti rozdílných kultur, našel v sebraném materiálu, který zmapoval, pouze čtyři případy skutečné kastrace.¹

V této souvislosti je zajímavé položit si otázku, proč by se však takovéto motivy měly objevovat ve společnosti vyrovnaných lidí postrádajících neurotické rysy?

V tomto momentu můžeme souhlasit s Victorem Barnowem, který ve své knize *Culture and Personality* tvrdí, že některé Malinowského závěry ohledně Trobriandňanů byly poněkud zjednodušené. Musíme však připustit, že Malinowski výrazně poukázal na to, že na sex je v různých kulturách pohlíženo odlišně a že tudíž může existovat mnoho rozdílů ve struktuře milostných vztahů, z čehož vyplývá také odlišné intrapsychické rozpoložení jedince a případné utváření psychických komplexů.

Tato témata byla předmětem mnohých dalších antropologických výzkumů. Například mezi severoamerickými indiány Hopi existuje sexuálně podbarvené žertování mezi chlapcem a jeho tetou, členkou otcova klanu. Manželé těchto žen předstírají a nebo skutečně cítí nelibost a žárlivost vůči těmto chlapcům a mohou jim vyhrožovat dokonce kastrací. Jak jsme již uvedli, kniha *Sex and Repression* byla první důležitou studií ověřující Freudovy teorie a to v neliterární nezápadní společnosti. Navíc ve svém díle Malinowski poukázal na některé možné budoucí oblasti výzkumu v rámci studia kultury a osobnosti. Tvrdil, že například Amphlettští ostrované se v některých ohledech výrazně odlišují od sousedních Trobriandňanů. „Ačkoli jsou matrilineární společnosti, mají mnohem rozvinutější princip patriarchální autority, což je v kombinaci s potlačováním sexu mnohem blíže obrázku dětství, jaké známe my.“² U další skupiny, patrilineárních Mailů, nalezneme výrazně vyšší přísnost a zároveň poměrně četný výskyt jedinců, které Malinowski označil za neurasteniky.

¹ Kluckhohn, 1960, str. 52

² Malinowski, 1985, str. 86

Zmapování těchto odlišností vedlo Malinowského k tomu, že zformuloval otázky možného dalšího výzkumu. Zajímavé by podle něj mohlo být *„studovat množství matrilineárních a patriarchálních komunit na stejné úrovni kultury za účelem zaznamenání rozdílů sexuálního potlačování a rodinného uspořádání a zjištění vzájemného vztahu mezi mírou sexuálního potlačování a výskytem hysterií a nutkavých neuróz. Podmínky v Melanésii, kde vedle sebe najdeme komunity žijící ve zcela odlišných podmínkách, jsou jako dělané pro účely tohoto experimentu.“*¹

Malinowski měl podle Barnowa pozoruhodný smysl pro pokládání podstatných otázek. Poznamenává dále, že *„bohužel Malinowského obrázek trobriandského života jako ryze matrilineárního může být v některém kontextu chybný, jako kdyby Trobriandští ostrované reprezentovali pouze úsek kulturní evoluce lidstva před vývojem sexuálně represivního období patrilinearity. ... Zarputilí Dobu mají matrilineární společnost, stejně jako Ashanti ze západní Afriky, kteří trvají na panenství u svých nevěst, přísně trestající cizoložství a dokonce trestající smrtí různé sexuální přečiny. Nuerové od horního toku Nilu jsou naproti tomu patrilineární, ale dovolují značné množství náhodných sexuálních kontaktů ještě před uzavřením manželství. Nalezli bychom řadu dalších patrilineárních etnik. V severovýchodní Indii hledí na předmanželský sex velmi shovívavě, podobně jako na jihu Indie Todas, známí svou uvolněnou sexuální morálkou.“*² Malinowski si však při svém výzkumu univerzálnosti Oidipova komplexu kladl otázku, zda je možné, aby se objevoval v matrilineárních společnostech, ve kterých se uspořádání rodiny a role matky i otce liší od západní civilizace. Popsal situaci u trobriandských rodin, kde je rodová linie matrilineární, ačkoliv bydlení se řídí principy patrilocálními. Jak jsme viděli, v této společnosti není otec považován za biologického dárce života svého dítěte. Přesto mu však věnuje velkou pozornost i péči. Otec není ani živitelem rodiny. Tuto roli plní bratr matky, který je členem stejného klanu jako jeho sestra a její děti, a proto po něm jeho synovec dědí majetek. Je to také právě strýc a ne otec, kdo děti vychovává. Od dětství až po

¹ iMalinowski, 1985, str. 89

² Barnow, 1963, str. 71

svatbu dochází u většiny Trobriandňanů k četným předmanželským sexuálními aktivitám, omezeným pouze velmi silným tabu na vztahy mezi bratrem a sestrou. To, že jsou ale Trobriandňané psychicky vyrovnaní lidé bez neuróz, byl však podle Barnowa pouze Malinowského dojem. Popisoval, že muži necítili žádné nepřátelství vůči svým otcům, třebaže vyjadřovali někdy nelibost vůči strýcům z matčiny strany. Malinowski sice nenašel důkazy pro výskyt Oidipova komplexu v této kultuře, ale tvrdil, že tato matrilineární společnost trpí odlišnými druhy komplexů než západní svět. Mezi nimi se objevovala především potlačená touha zabít strýce místo vlastního otce a oženit se se svou sestrou, spíše než s matkou. Sám Malinowski nakonec připustil, že Oidipův komplex není univerzálně rozšířen a že různé společnosti mají různé psychické komplexy.

III. 2. 2. c) Anne Parsons a nukleární komplexy uvnitř rodiny

Na základě výzkumů, které prováděl Bronislav Malinowski a další antropologové (např. Géza Róheim), lze dojít k závěru, že každá kultura má svůj charakteristický způsob uspořádání rodiny. Jestliže Freud svůj Oidipův komplex implikoval na vztah mezi otcem, matkou a synem, můžeme prohlásit, že vzájemné vztahy těchto členů rodiny mohou vytvářet i jiná uspořádání, než jaké známe z našeho euroamerického pojetí. Je zjevné, že rodinné uspořádání ovlivňuje určitým způsobem i celkový charakter dané kultury. Touto vzájemnou souvztažností se zabývala významně americká antropoložka Anne Parsons. Podle ní každé rodinné uspořádání vytváří tzv. *nukleární komplexy*.

„Oidipův komplex, tak jak jej charakterizoval Freud, je pouze jedním v řadě dalších možných nukleárních komplexů, z nichž jeden každý modeluje primární rodinné afekty způsobem, který je charakteristický pro kulturu, ve které se vyskytuje.“¹

Z výše uvedeného můžeme vyvodit, že nukleární komplex je možné vysledovat i u Trobriandňanů, které zkoumal Bronislav Malinowski.

¹ Parsons in Hunt, 1967, str. 352

U nich ovšem onen zmíněný trojúhelník netvoří otec, matka a syn, ale matka, její bratr a syn. Dva odlišné nukleární komplexy tak charakterizují dva odlišné sociální systémy. Z toho vyplývá například i odlišné pojetí tabuizovaných vztahů. V případě euroamerického chápání rodiny je nejsilnější zákaz kladen na vztah mezi matkou a synem, u Trobriandských ostrovanů je nejsilnější tabu mezi bratrem a sestrou.

Malinowski k tomu poznamenává, že tento druh incestu se objevuje v trobriandské mytologii, kdy oba sourozenci dokonce často v důsledku incestního sexu umírají. Dodává dále, že se to zásadně odlišuje od evropských schémat, což jen podtrhuje tvrzení, že Oidipův komplex nelze považovat za zcela univerzální. Tento Malinowského závěr potvrzuje i Ernest Jones, který však oceňuje Malinowského terénní práce a klade si otázku, zda matrilineární sociální organizace může být vnímána jako obrana proti ambivalenci mezi otcem a synem. Zamýšlí se také nad tím, že podobná počáteční ambivalence se může objevovat i u Trobriandňanů, ale maximálně do období adolescence, po níž se plně přesměrovává z otce na strýce. Vedle Freudova patrilineárního a trobriandského matrilineárního nukleárního komplexu staví Parsons (na základě svého vlastního pozorování v jihoitalské Neapoli) ještě třetí nukleární komplex lokalizovaný právě na jihu Itálie - tzv. *komplex Madony* (viz dále). Jihoitalský systém rodiny, více či méně charakteristický pro celé středomoří, leží někde v pomyslné polovině mezi rodovým systémem na Trobriandském souostroví a rodinným uspořádáním euroamerické kultury. Jak jsme mohli vidět u Trobriandňanů, klíčovou osou sociální struktury jsou jiné svazky než biologicky determinovaný trojúhelník matka – otec – dítě. To je u primitivních společností poměrně běžné. Konkrétní rodinné uspořádání bývá často součástí širší rodové spřízněnosti, která ve svých důsledcích utváří vzory sociální organizace celé společnosti. Vedle toho civilizačně vyspělá společnost bývá často založená na principech, které se od rodového uspořádání velmi liší – náboženské principy, byrokratická organizace a vláda apod. Všemi těmito a mnoha dalšími ne zcela přirozenými fenomény je role a

význam rodiny často takřka minimalizována, stejně jako plné uspokojení intimních emocionálních potřeb dětí. V průběhu jejich ontogeneze se velmi brzy vyčleňují z primární skupiny – rodiny a řadí se do skupin sekundárních, později vytvářejí vlastní rodiny a tím se často oddělují od rodové kontinuity. To však neplatí u tradičních jihoitalských rodin, kde jsou rodové vazby, stejně jako rodová kontinuita, poměrně silné. Parsons se domnívá, že tento fakt úzce souvisí s velmi silně zakořeněným křesťanským kultem Madony. Rodiny na jihu Itálie jsou podle ní organizovány na základě nukleárního rodinného komplexu¹ vyplývajícího právě z tohoto kultu. Vedle své křesťanské úlohy však představuje Madona také ideál vzorné a obětavé matky, takže vztah modlících se prosebníků k ní přirovnává Parsons obrazně k matce a jejím dětem. Navíc podle křesťanské víry Madona dokázala počít dítě, aniž by ztratila své panenství. V křesťanském pantheonu samozřejmě nechybí ani postava otce a syna. Nicméně postava boha - otce je, jak uvádí autorka, koncipována příliš nedosažitelně. To vše se odráží nejen v jihoitalské struktuře rodiny, ale také v každodenním životě nebo dokonce i v dramatické tvorbě tamních lidí.

Pokud jde o základní biologické rodinné vazby, ty nejsilnější pochopitelně fungují v rámci nukleární rodiny mezi rodiči a dětmi, zejména pak mezi matkou a synem a otcem a dcerou. Jak píše Parsons, nejen v případě jihoitalských rodin však platí, že syn zaujímá většinou vůči matce submisivní pozici, autorita matky je brána jako věc přirozená a porušení této subordinace je chápáno jako jisté provinění. U vztahu syna k otci tomu bývá naopak. Syn většinou může nesouhlas či dokonce nepřátelství vůči svému otci projevovat zcela otevřeně, a to bez pocitu provinění.

Respekt k matce je tedy podle Parsons silnější než respekt k otci.

Vztah syna k matce je ve společnosti skutečně výlučný, už jen například v tom, co Freud spatřuje jako orálně závislou vazbu, o které jsme již pojednávali a také vzhledem ke stálému očekávání matčiny útěchy. V tomto smyslu, domnívá se

¹ srovnej: nukleární rodina, Lawrence Stone, *Kinship and Gender*

Parsons, lze hovořit dokonce o tzv. *orální kultuře „založené na krmení jako dominantním způsobu libidózní interakce v kontrastu s hypotézou análního či falického základu.“*¹ Typy interakce založené na příjmu jídla a výměně darů mají v euroamerické moderní společnosti velmi významnou roli a domnívám se, že mají svůj určitý vliv i při utváření intrapsychických komplexů u dospělých. Přidržíme-li se Freudovy teorie, můžeme prohlásit, že ačkoliv se chlapec nemůže vzdát orálního způsobu požitků (pojících se s kojením), projde fází infantilních sexuálních tužeb, kde podřízená pozice krmeného může vůči krmící matce vzbuzovat určité, byť latentní, agresivní reakce. Parsons se domnívá, že právě tato role dává ženě dominantní postavení v rodině a domácnosti, zatímco v jihoitalské společnosti dominují muži. Je také jasné, že bez počáteční orální závislosti, tedy kojení, se dítě neobejde. Komplikovanější je to ve falické fázi vývoje dítěte, kdy je infantilní sexuální touha potlačována mnohem silněji. Jestliže je klíčovou osou rodinné struktury vztah matky a syna a jestliže tento vztah poskytuje prostor pro určité zakonzervování infantilních fantasií, které se však mohou přeměrováním na náhradní objekt uvolnit, potom bychom, domnívá se Parsons, neměli příliš motivace pro utváření nových rodin. Pochopitelně v rámci rodinných struktur nelze opomíjet ani vztah otce a dcery. Parsons uvádí, že zájem otce o dceru není tak kontinuální jako v případě matky a syna. *„Významnou pozornost otec věnuje dceři především ve dvou momentech dceřina života: v tzv. oidipovské fázi a ve fázi námluv.“*²

Oidipovská fáze probíhá v dětství, fáze námluv později, když se dcera zvýšeným zájmem o chlapce začíná pomalu vyčleňovat ze své původní rodiny. V obou případech otec velmi citlivě reaguje na dceřino ženství. Zatímco incestní tabu mezi synem a matkou bývá velmi silné, u vztahu otce a dcery už tomu tak nebývá a lze (např. v mytologii) najít celou řadu případů, kdy dokonce dcera nahradila po matčině smrti její místo vedle svého otce. Incestní impulsy ve vztahu otce a dcery

¹ Parsons in Hunt, 1967, str. 384

² *ibid.*, str. 385

bývají také podle Parsons povrchnější a tudíž je nutné podotknout, že v případě porušení takového tabu následuje menší trest než v případě Oidipova incestu, čímž je logicky nižší i míra potlačování.

V případě vztahu otec, dcera a potenciální zeť, nepřátelství či agrese zde není jako u Oidipova komplexu směřována od dítěte k rodiči, ale od otce k budoucímu zeti. Pokud jde o námluvy, dochází nejen k tomu, že otec přebírá v případě ochrany své dcery před nápadníky často velmi aktivní roli, ale také se musí vypořádat se silným emocionálním momentem, vnímaným jako určitá ztráta vlastní dcery. Tento okamžik bývá někdy umocněn také tím, že se mladé dcery, stejně jako chlapci, rády bouří proti společenským normám a tabu, které jsou pro otce víceméně závazné. Jak dále píše Parsons, je jasné, že velká řada zdrojů napětí v rodině pramení právě z problémů ve vztazích otců a dcer. Bez ohledu na to, jak dalece jsou dcery nesmělé či do jaké míry se vyhýbají kontaktu s opačným pohlavím, bývají často považovány za objekt patřící jejich otcům, bratrům či jiným mužským příbuzným. Uvnitř rodiny ale může být podle autorky incestní tenze regulována i humorem. *„Neformální žertování a škádlení mezi muži a ženami uvnitř rodiny je charakteristické zejména pro městské oblasti; ve venkovských oblastech, kde jsou některá tabu spojená s dvořením silnější, lze naproti tomu očekávat vyvarování se podobných žoviálností mezi otcem a dcerou.“*¹

Námluvy však hrají v každé kultuře velmi důležitou roli. *„Je to právě síla incestních přání, která zodpovídá za dramatické momenty v průběhu námluv. Vztah otce a dcery akcentovaný incestní tenzí a zároveň do určité míry regulovaný tabu vystupuje jako napínací mechanismus, který ... má dostatečnou dynamiku na to, aby způsobil, že se primární sociální skupiny rozpadnou a následně se vytvoří rodiny zcela nové.“*¹ Incestní impulsy směrem od otce k dceři často sublimují v momentu, kdy otec zaujme svou obranou roli, kterou aktivně hraje v jakémsi konkurenčním souboji s dceřinými nápadníky. Vzhledem k tomu, že incestní touhy vůči dceři nemohou být většinou

¹ Parsons in Hunt, 1967, str. 387

¹ Parsons in Hunt, str. 388

naplněny, kompenzují se alespoň symbolickým uplatňováním nadřazené autority otce nad dcerou. Parsons dodává, že ačkoli otcové mnohdy tvrdí, že jejich jediným přáním je štěstí dcery, často chtějí pouze ukázat svou mužnost a demonstrovat svou moc, kterou nad dcerou mají a pochopitelně ji ve větší či menší míře chtějí uplatňovat i na potencionální zeti. „*V tomto svém odhodlání mohou někdy postupovat tak zarputile, že dojde k vypjatému dramatu, kde je pro otce nejdůležitějším obecnstvím pouze jeho vlastní dcera.*“² Některá případná incestní přání dcer vůči otcům mohou sublimovat v momentě, kdy se jim - navzdory tomu, že jsou pod kontrolou svých otců - dvoří nápadníci. Míra této sublimace bývá značně ovlivněna právě stylem a intenzitou otcovského dozoru. Jak je výše naznačeno, i v momentě, kdy incestní přání, ať již ze strany otce či dcery nesublimují zcela, může dojít ke vzniku psychického komplexu. Ten Parsons nazývá *komplexem dvoření*³. Jak dále píše, zatímco vazby matky a syna hrají v rodině primárně roli spíše separatistickou, ačkoliv by se mohlo zdát, že právě tyto vztahy budou přispívat k zachování neporušené kontinuity primární rodiny, tuto úlohu plní vazby otce a dcery. Incestní touha je v jejich případě podle Parsons více povrchní a snáze tak hledá vnější ventil (objekty mimo rodinu), čímž snižuje tenzi uvnitř rodiny. Oba druhy vazeb představují více méně fungující psychosociální strukturu, kde na jedné straně poskytují v rámci rodiny prostor pro zdůraznění vazeb mezi různými pohlavími a na straně druhé v určitém smyslu chrání incestní fantasie a to někdy dokonce takovým způsobem, že se je nepodaří zcela vytěsnit ani pozdějším sexuálním vztahem s náhradním objektem. Autorka také uvádí, že ačkoliv je dvoření založeno na představě individuální romantické lásky, nelze je chápat jako předehtu k intimní emocionální vzájemné závislosti mezi mužem a ženou, ale spíše jako dočasné porušení rovnováhy vazeb mezi jednotlivými členy rodiny. Po svatbě se někdejší nápadník stejně může podvědomě obracet ve fantasiích ke své matce a zároveň stále více odmítat vyhlídky na mateřství u jeho vlastní ženy.

² Parsons in Hunt, str. 388

³ *ibid.*

Ta může na druhé straně zažít náhlé vystřízlivění z romantických představ, když zjistí, že její manžel se nepodobá vysněné představě o otci a přesune tudíž své citové potřeby na syna. Manžel pak bude mít pochopitelně znovuprobuzený zájem o rodinu až v momentě, kdy bude mít svou vlastní dceru. „*Důležitost vztahů otce a dcery v rámci primární skupiny v euroamerické kultuře je zřejmá zejména v kontrastu k jiným kulturním skupinám, kde jsou pravidla rodiny matrilineární, kde není trvalá vazba mezi manželi a jediným pevným poutem je vztah matky k dítěti. Takové matrilokální rodiny, které můžeme nalézt v oblasti Karibiku nebo u černých amerických dělníků, patrně vznikají tam, kde není snadné udržovat kontinuálně mužskou identitu...*“¹

Ať však na toto nahlížíme jak chceme, je to právě rodičovství, které vytváří pevný emoční závazek k udržení rodiny pohromadě.

Dosud jsme hovořili o vztazích mezi matkou a synem a otcem a dcerou. Je však nutné podotknout, že svá specifika má i vztah matky a dcery a otce se synem. Pokud se však chceme zaměřit na význam rodinných vztahů pro utváření komplexů, je vazba stejného pohlaví uvnitř rodiny podle Parsons méně důležitá. Zároveň připomíná, že i podle výsledků TAT testů, které prováděla, je zřejmé, že dcery mají přirozenou tendenci si osvojovat mateřskou autoritu.

Tento trend je patrný u většiny společností. Je to v drtivé většině případů právě matka, kdo učí dcery potřebným dovednostem každodenního života.

V případě sublimace Oidipova komplexu dítě opouští sexuální fantasie soustředěné na rodiče opačného pohlaví a soustředí se na identifikaci s rodičem stejného pohlaví, kterého přejímá jako svůj ideál ega. Malá děvčátka tak často chtějí být jako jejich matky a ve svých fantasiích touží po podobném manželovi, jako je jejich otec.

Vztah otce a syna může být podle Parsons také podstatou nevyřešeného kulturního problému, který možná pramení z ekonomických podmínek nutných pro kontinuitu rodinné identity předávané z otce na syna. Výsledky testů TAT svědčí o tom, že otec bývá často chápán synem jako postava soudce i vykonavatele

¹ Parsons in Hunt, str. 389

trestu. I když jsme poukázali na to, že toto nemusí nutně vyvolávat zvnitřnění otcovského superega, ve většině případů nevykázali při těchto testech mužští respondenti žádné sociální hodnoty „*jdoucí za jejich bezprostřední vztah s otcem (např. otec byl tvrdý, ale naučil mě se chovat jako chlap)*...“¹ Ačkoliv byli respondenti v době testů již dospělí, většinou se při zmíněných testech ztotožňovali spíše s nabídnutou rolí syna než otce a výsledky hodnotili jako prostý důsledek vzájemného nepřátelství, kde otec viní syna z delikvence, zatímco syn sám sebe ospravedlňuje a vůči otcově autoritě se bouří. Případné nepřátelství mezi otcem a synem tak vede jednoduše k boji a rozvoji antagonismu. Freud přisuzuje velkou důležitost nepřátelství syna vůči otci psychodynamice jedince. Zároveň upozorňuje na kulturní odlišnosti v případě rivality mezi otcem a synem. Zde je nutné se podívat na Freudovo chápání Oidipova komplexu v širším kulturním kontextu, zejména v kontrastu k jihoitalskému nukleárnímu komplexu, o kterém pojednává Parsons.

Uvedli jsme si, že vztah matky a syna může fungovat jako určitá pomyslná primární osa rodinné kontinuity a že určuje stupeň nezávislosti syna na matce a jeho vyrovnání se se sexuálními a agresivními pocity, stejně jako vymezení vůči ženským hodnotám. Na druhé straně jsme si rozebrali vztah otce a dcery a poukázali na možné důsledky při selhání potlačení incestních přání mezi nimi.

Podle Parsons Freud tvrdí, že oidipovská přání jsou často potlačována identifikací syna s otcem a tudíž ne vždy musejí být identifikována jako patologická. Jeho předpoklady také pramení z přesvědčení, že primárním činitelem ve vztahu otce a syna je rivalita, oba bojují o vlastnictví jedné ženy. Může ovšem nastat i značné zpoždění sublimace zmíněných přání, které úzce souvisí se schopností orientovat se na uspokojení pudových potřeb do budoucna a to často formou představ a fantasií.

¹ Parsons in Hunt, str. 391

Pokud jde o vztah otce a syna, Freud podle Parsons hovoří o velmi komplikovaném průběhu sublimace. Jakkoliv je vzájemný vztah otce a syna ambivalentní, nedochází zpravidla k otevřené nenávisti. Může však dojít spíše poměrně snadno k identifikaci syna s otcem, stejně jako na druhé straně ke vzniku psychického komplexu utvořeného na základě sublimace nedostatečné.

III. 2. 2. d) Cora Du Bois a vliv rodinných vazeb, kultury a komplexů na formování osobnosti

Velkou pozornost vztahům mezi matkou a jejími dětmi věnovala při své činnosti další americká antropoložka, Cora Du Bois, která se zabývala terénním výzkumem na indonéském ostrově Alor mezi lety 1938 – 1939. Cílem jejího výzkumu byla intenzita, se kterou působí alorská kultura na formování osobností ostrovanů. Za tímto účelem se Cora Du Bois věnovala pozorování jednotlivých věkových skupin obyvatelstva. Každá etapa vývoje ostrovanů byla označena podle dominantního osvojení si určitých dovedností či dosažení daného statusu. Nejranější období od narození končilo naučením chůze, další bylo ohraničeno momentem, kdy dítě obdrží bederní roušku a závěrečné bylo vymezeno adolescencí a vstupem do manželství. Vzhledem k tomu, že Freud tvrdil, že nejdůležitějším obdobím pro vývoj člověka je rané dětství, zaměříme se zejména na tuto část. V té době je samozřejmě nezastupitelná role matky. Chceme-li však její úlohu hodnotit na Aloru, musíme přihlédnout nejen k její mateřské, ale také hospodářské úloze, spočívající ve velmi intenzivní zemědělské činnosti.

Dítě je totiž často ponecháváno doma, zatímco matka odchází pracovat na pole či zahradu. Základní potřeby tak dítěti většinou saturuje buď nějaká chůva nebo starší sourozenec. Tím dochází k tomu, že dítěti chybí možnost vybudovat si k matce silnější vazbu, protože uspokojování potřeb zajišťuje více jiných osob. Z toho vyplývá, že děti reagují na své blízké velmi rozporuplně, protože nemohou rozpoznat například objekt, který je spojen s redukcí tenze z hladu. Navíc fakt, že dítě vidí ráno matku odcházet, pro něj bývá často frustrující. Musíme vzít také

v úvahu, že děti na Aloru mají často nedostatek jídla. Abram Kardiner k tomu navíc poznamenává, že navzdory svědomitému krmení, děti často jídlo odmítají.¹ Doplnuje zároveň, že kojenci často zkouší sát mateřské mléko i z hrudníku náhradních pečovatелů, ať již chův či otců, což je podle něj jasným znakem neuspokojené potřeby kojení. Děti jsou kojeny pouze v jejich nejranějším věku a náhradní, byť třeba kojící, objekt nemůže matku plně nahradit.

Tenze z hladu v raném věku dítěte je často důvodem pozdějších frustrací. Přestože na Aloru existují některá traumata spojená s příjmem potravy, Du Bois upozorňuje, že samotné odstavení kojence traumatické není. Nicméně, výše popsaný fakt, kdy se dítě snaží sát mléko i u náhradních pečovatелů, svědčí o selhání mateřské péče. Kardiner správně doplňuje, že dítě zbavené tenze z hladu může rozvinout svůj vlastní charakter mnohem lépe. Matka mu navíc slouží jako určitá ochrana proti okolnímu světu a jestliže tato obrana chybí, mohou se v rámci utvářeného charakteru dítěte objevit úzkosti a zábrany.

To se projevuje zejména nedostatkem sociálních zájmů ve společnosti a v případných poruchách harmonického utváření ega. V souvislosti s kojením je nutné připomenout další dva rysy charakteristické pro Alorany. Matka nenachází v kojení dětí uspokojení ani potěšení, což se pochopitelně přenáší na dítě. Dalším momentem je to, že v případě nemoci dítěte je otec obviňován z toho, že v jeho raném dětství porušil nějaké tabu. Tento mechanismus matku zbavuje pocitu viny, který případně za nemoc dítěte nese. Často dochází také k tomu, že matky své děti při kojení kvůli jejich utišení masturbují. Sexuální uspokojení se tak velmi brzy stává jakýmsi uklidňujícím prostředkem dítěte trpícího frustracemi.

V porovnání s naší kulturou je také na Aloru věnováno velmi malé úsilí tomu učit děti chodit a mluvit. Kardiner k tomu dodává, že je tudíž evidentní, že při osvojování si světa je dítě vystavováno mnohým frustrujícím momentům. Dítě

¹ Abram Kardiner in Cora Du Bois, 1944, str. 176

navíc není podporováno ani k upevňování vlastního ega, není po něm ani vymáhána pevná disciplína.

Při utváření charakteru dítěte vstupuje do hry rozpolcené vnímání matky a absence smyslu pro zodpovědnost. Přestože je matka zdrojem mnohých frustrací, dítě si k ní i tak vytváří silné vazby. Ty jsou však často spojené se záští, protože matka je nejen objektem radosti, ale také zdrojem frustrací. Z tohoto faktu také pramení pozdější neshody mezi dospělými muži a ženami, kde muž marně hledá ve své ženě citlivou matku, kterou nikdy neměl. To pochopitelně bývá zdrojem častých nevěr a rozvodů. Hluboce zakořeněná a potlačovaná nenávist vůči matce může být na Aloru také zdrojem povýšeneckého chování mužů vůči ženám.

Chování dítěte k otci má však zcela jiný ráz. Vzhledem k tomu, že otec není živitelem rodiny, dítě vůči němu nemá takřka žádná očekávání. Při výchově dítěte (zejména v jeho rané fázi) otec figuruje spíše okrajově. Důležitá je však v rodině jeho sexuální role, protože chlapci si ji během svého vývoje brzy začnou osvojovat. Z tohoto důvodu, stejně jako vzhledem k dalšímu osvojování si vlastní sexuality, je podle Kardinera možné utváření Oidipova komplexu.¹ Sociální role otce nabývá na významu teprve v pozdějším věku dítěte, kdy vůči němu otec může vystupovat až despoticky a požadovat po něm přísné sebeovládání. Otec tak představuje osobu, která má sice nad dítětem poměrně velkou moc, avšak nepřináší mu takřka nic. Uplatňování otcovské autority se navíc liší podle pohlaví dítěte. Dcera, díky které může otec získat při jejím sňatku značný zisk, zůstává pod jeho dozorem mnohem více než syn. Ten cítí vůči otci určité nepřátelství kvůli jeho sexuálním výhodám, protože mladým mužům na rozdíl od otců nehrozí za pohlavní styk žádné finanční postihy. I tento fakt jen posiluje už dříve rozpolcený vztah mužů k ženám, odvozený původně od jejich vztahu k matce.

¹ Kardiner in Cora Du Bois, str. 179

Obzvláště důležitým momentem ve vztahu rodičů k dětem je na Aloru absence systému odměn. Ty mohou dítěti za normálních okolností pomoci kompenzovat jeho frustrace. Jestliže odměna – kompenzace chybí, děti bývají frustrovány mnohem častěji, což v důsledku může podle Kardinera vést až k tomu, že dítě, které od rodičů nemá onu kompenzaci, k nim pociťuje nepřátelství.

Úloha pocitu studu jako základu superega je na Aloru mnohem méně přijatelná než konkrétní systém trestů. Zastrasování dětí jako výchovná metoda je v této kultuře velmi specifické, ale představuje to užší spojitost mezi přestupkem a trestem. Umocňuje to však zároveň už tak dost hluboký pocit úzkosti a možnost případného agresivního chování. Všechny tyto faktory hrají důležitou roli pro utváření superega. Tenze v rámci superega je udržována schopností zvnitřnění rodičovského ideálu, což je za normálních podmínek navíc motivováno systémem odměn. *„Absence systému odměn tudíž znamená, že zvnitřnění rodičovského ideálu je neúplné. To se promítá i mezi sourozence. Děti, které toho od rodičů mnoho neočekávají, mezi sebou spíše nesoupeří.“*¹

V Alorské kultuře je na tom mezi sourozenci nejhůře ten nejstarší. Okamžitě, jakmile je toho schopen, přebírá řadu rolí matky a musí se starat o své mladší sourozence v době její nepřítomnosti. Přirozená ambivalence sourozenců mezi sebou je tak do značné míry oslabena, protože sourozenecké soupeření je potlačeno vděčností mladších vůči starším a faktem, že všichni mají vzhledem k absenci matky společné důvody ke stížnostem. Jak již bylo uvedeno, děti jsou často masturbovány kvůli utišení, tato aktivita je nicméně později do určité míry tabuizována.

I když se zdá, že v rámci kultury na Aloru panuje velká volnost a svoboda, můžeme tam nalézt poměrně vysoký počet sexuálních potlačování, která jsou však, jak upozorňuje Kardinier, nepochybně stejně tajně porušována a překračována. Spolu se silnými motivy k nedůvěře a nepřátelství vůči matce či

¹ *ibid str. 179 - 80*

jiným ženám, bychom mohli předpokládat časté poruchy erekce. V praxi k tomu však podle autorky příliš nedochází. Zároveň na Aloru nezaznamenala ani žádné známky homosexuality ani mezi muži ani mezi ženami. Fenomén kastrace sice znám je, ale takřka výhradně jako hrozba trestu za některé sexuální přečiny. Při utváření charakteru jedince je nutné zmínit i ten fakt, že frustrace jsou velmi časté také z toho důvodu, že takřka na denním pořádku jsou falešné sliby, lhaní či nejrůznější překrucování. To pochopitelně vede k vážné nedůvěře ve společnost a v konečném důsledku i k nedostatku sebeúcty. Slabé ego v kombinaci s deprimovaným sebevědomím ústí podle Kardinerů v silné potřeby kompenzace. Dalším faktorem, podílejícím se na utváření charakteru jedince je značná pomíjivost základních hodnot. Ambivalentní vztah k matce, časté změny příbytku i pozdější vykořenění z rodiny vedou k tomu, že úzkostlivé a bezmocné situace v dětství se později mění v hněv a vztek.

Jestliže jsme se dosud zaměřovali spíše na rané dětství, důležité faktory ovlivňují utváření osobnosti i v pozdějších stádiích ontogeneze. Zejména například puberta je charakteristická především agresí. U chlapců se navíc na vývoji ega podílí krádeže, které jsou na Aloru mezi dětmi poměrně běžné.

Na jedné straně u mladých panuje obecný strach z toho být okraden, na straně druhé ale není vyvíjena žádná snaha krádeže zastavit. Kardiner se však domnívá, že by bylo chybou považovat všechny uvedené jevy pouze jako selhání rodičovské péče a upozorňuje, že je to svým způsobem jakási odplata dětí vůči rodičům a částečná snaha po vlastním sebeuplatnění. Důležitým rysem je i fakt, že podobně jako u krádeží, ambivalentní přístup panuje i u podvádění, matení a lhaní, což ve svém důsledku vyvolává stále větší nedůvěru a nakonec vede k tomu, že dítě není schopné věřit vůbec nikomu. Tato skutečnost pak jen ilustruje vnitřní pocit odcizení, který se na Aloru, zejména u mladších, vyskytuje. V průběhu dospívání chybí systematický výcvik a příprava na budoucí život a je tudíž jasné, že jakékoliv nové sankce či pravidla jsou vždy přijímány s nelibostí. S postupem věku si dítě také začíná čím dál více uvědomovat, že žádné z jeho práv v rodině

není nedotknutelné. Z těchto důvodů dochází poměrně často, zejména u chlapců, k útěkům z domova. Jde jednak o vcelku bezpečný ventil nahromaděné agrese a jednak projev snahy nalézt v některém z příbuzných, ke kterým děti nejčastěji utíkají, osobu suplující rodičovské funkce. Poněkud lhostejný přístup zaujímají na Aloru dospělí i k sexuálním aktivitám u starších dětí. Je však nutné upozornit, že jde spíše o toleranci, než že by u nich byl sex nějak podporován. Dětské krádeže a příležitostný sex v určitém ohledu snižují jinak silné tenze a redukují agresi narůstající především v pozdějším věku. Co se však s věkem nezvyšuje, je sebeúcta. Dítě i dospělý má stále pocit jisté zbytečnosti a bezvýznamnosti.

Chceme-li se podívat podrobněji na utváření základní osobnostní struktury a nahlédnout na motivační proměnné, které ji ovlivňují, musíme sledovat roli obou pohlaví zvlášť. Uvedení do dospělosti není na Aloru provázeno žádnými bouřlivými či drastickými iniciačními rituály. *„V kulturách, kde se takovéto rituály objevují, jsou chlapci nuceni rozloučit se s výhodami své nezralosti a přijmout odpovědnost dospělých.“*¹ Na Aloru je tomu jinak. Jde spíše o dlouhý a náročný přerod, na jehož konci ovšem o odpovědnosti příliš hovořit nemůžeme. Dosažení dospělosti je ovšem i tak významným sociálním milníkem, protože na děti je nahlíženo jako na bytosti druhořadé a méněcenné. *„Nejhorší urážkou mezi dospělými je být nazván dítětem, protože to implikuje, že daná osoba nemyslí, je nezralá, nemá žádný majetek ani podstatu.“*² Úspěšné a včasné dosažení dospělosti závisí ve velké míře na otci, který svým vlivem na chlapce může celý proces značně zbrzdit. Jiná situace je u dívek, protože pro rodinu představují možnost získat její svatbou majetek. Ze stejného důvodu je však na druhou stranu jejich případný sexuální kontakt mnohem více pod dohledem a kontrolou než u chlapců. Dívky tak často před svatbou ztrácejí možnost jinak nevázaného sexuálního života. Ten pochopitelně absentuje i v manželství, kdy dokonce může mezi manželi dojít k pokusům o

¹ Kardiner in Cora Du Bois, 1944, str. 183

² *ibid.*, str. 76

znásilnění, a to ne snad kvůli sexuálnímu uspokojení, ale pouze kvůli potvrzení manželského statusu.

Jak již bylo naznačeno, muž k ženě na Aloru často přistupuje pod tíhou tenzí komplexů utvořených v dětství. Silným momentem bývá zejména chlapcovo převzetí matčiny úlohy v případě péče o mladší sourozence, kdy dochází k narušování jeho mužské role suplováním některých rolí matky. K tomu se samozřejmě přidává i všudypřítomná nedůvěra, a tak často muž k ženě přistupuje s předsudky, které se vytvořily na základě jeho vztahu k vlastní matce. I když je sexuální život poměrně nevázaný, vztah mužů k ženám bývá z těchto důvodů plný plachosti a úzkosti. Pokud jde o počáteční iniciativu, jsou to právě ženy, které při vzájemném sbližování podnikají první krok. Ambivalentní vztah mužů k ženám jim však poskytuje, jak si ukážeme dále, i jisté výhody. I když se o to muži někdy pokoušejí, skutečné znásilnění je na Aloru velmi řídké. Jak již bylo naznačeno, k takovýmto pokusům dochází pouze kvůli potvrzení své vlastní manželské role. Jak poznamenává Du Bois, dospělá žena často pro muže představuje matku a její prsa objekty, které muž jednak chce, ale kterých se zároveň obává, protože byla v dětství spojena s frustracemi. Chování mužů k ženám je ve společnosti usměrňováno ještě dalšími faktory. Tím prvním je vliv otce, který může synovi styk s ženami značně omezit či ztížit. Dalším pak to, že ženy jsou na Aloru pro muže často zdrojem úzkostí. V souvislosti s tím může vyvstat otázka, proč tedy není v jejich společnosti více svobodných mládenců? Podle Kardinera tkví odpověď v procesu utváření ega. Muži připisují značný význam vlastní potenci, podle které jsou v tamní kultuře také ženami hodnoceni. Důležitější je však v rámci společnosti jejich sociální status, moc a bohatství. Velice často si tak případné problémy s potencí, které mohou vést až ke vzniku pozdějších komplexů, kompenzují velmi intenzivní shánkou po majetku a tím získání ztracené sebehrdosti. Bylo by ovšem chybou tvrdit, že potíže a nesnáze mužské role jsou na Aloru dominantní. V tamní společnosti s převahou žen se staromládenectví vyskytuje jen v malé míře, staropanenství takřka vůbec.

Pravděpodobně také proto, že je na obojí pohlíženo jako na něco opovrženíhodného. Přes veškeré obtíže však manželské páry plní svou reprodukční úlohu a zajišťují, byť svérázným způsobem, fungování společnosti.

Popsali jsme si potíže při utváření ega. „Vzhledem k tomu, že v průběhu dětství není sexualita nijak výrazně tabuizována, napětí z možného Oidipova komplexu se snižuje. Konflikt s otcem tak kulminuje především v průběhu adolescence a rané dospělosti. Do té doby měl totiž chlapec velmi málo možností vyjádřit skutečnou agresi vůči němu.“¹

Podobně je tomu i při formování superega. Vzhledem k absenci pevného systému výchovy se nelze divit, že chlapec, který je tak málo odměňován za svou poslušnost (je-li odměněn vůbec), že hrozba jakéhokoliv trestu nemůže být při formování superega pevně zvnitřněna. S tím souvisí i fakt, že slabá zůstává i víra a pocit sociální sounáležitosti. Převažuje spíše jakýsi pocit hanby, který je určitým vnějším motivem usměrňujícím chování a pocit viny, jejíž míra je závislá na míře zvnitřnění rodičovského vzoru. Pokud jde o mužské ego musíme ještě připomenout, že určitý stupeň závislosti mužů na ženách je na Aloru jakýmsi veřejným tajemstvím. Z toho důvodu často muži zveličují svůj význam a úlohu ve společnosti prostřednictvím obchodních záležitostí, což je však podle Kardinera do značné míry pouze cesta popírání zmíněné závislosti na ženách.

Zasvěcení žen do dospělosti je mnohem snadnější než u chlapců a je doprovázeno menšími potřebami měnit své dosavadní chování a dochází k nižšímu počtu intra i interpersonálních konfliktů. I zde je však nutné připomenout, že také dívky často zastupují matky při péči o sourozence. Vzhledem k tomu, že je mateřská role nijak neuspokojuje a samy mateřskou lásku příliš nedostávaly, je logické, že v budoucnu neposkytnou svým dětem to, co samy neznají.

Určitá nelibost panuje i vůči plození dětí a péči o ně. Není se tedy čemu divit, že na Aloru byl poměrně četný výskyt potratů a naprostý nedostatek mateřské péče. V případě, že je žena starostlivá, mužská role se zdá být ve společnosti výhodnější.

¹ Kardiner in Cora Du Bois, 1944, str. 185

Muži jsou na rozdíl od žen zbaveni odpovědnosti o děti a tvrdé práce na polích a zahradách. Za těchto podmínek není těžké pochopit proč ženy v sexu zaujímají agresivní roli. I přes veškeré obtíže je ale manželský stav velmi kýžený. I když se to na první pohled nezdá, přijme-li žena v manželství svou úlohu, má za to některé kompenzace, především pak dominanci v určitých situacích. Může například muži odepřít jídlo nebo kontrolovat jeho případné zálety prostřednictvím finančních úpisů. Pokud jde o chování žen vůči jejím otcům, sám Kardiner přiznává, že je obtížné formulovat o těchto vztazích jasné závěry. Lze ale připustit, že na rozdíl od vazeb matka – syn, není vztah otce a dcery tak rigidní. Podle všeho by se zdálo, že ženy jsou na Aloru oproti mužům více vnitřně vyrovnané. Je však nutné uvést, že vnitřní rozpoložení žen má v alorské společnosti dvě podoby, podobně jako psal Jung o tom, že každé mužské ego obsahuje určitou ženskou část a naopak. Maskulinní typ žen se snaží o co největší dominanci nad muži a brání se řadě svých úkolů, zatímco femininní typ svou roli přijal. Oba dva typy jsou však ve společnosti kvůli své mateřské úloze velmi cenné. Jen málo žen si však na Aloru tuto pozici skutečně užívá.

Úloha obou pohlaví je na Aloru, stejně jako kdekoliv jinde, nezastupitelná. Přes různé sociální odlišnosti však můžeme vystopovat jeden naprosto společný rys. Je jím snaha o prestiž. Tato velmi intenzivní motivační síla ale může v tomto sociálním boji vést nejen ke zvýšení vlastního statusu v případě úspěchu, ale také k prohloubení frustrací a snížení sebevědomí v případě selhání. I u přírodního národa tak lze vystopovat motivační mechanismus, kterému bude věnován závěr této práce. Přání být stejně tak dobrý nebo ještě lepší než ostatní je jasným odrazem vnitřní potřeby smýšlet o sobě co nejlépe. Vzhledem k tomu, že většina obyvatel Aloru o sobě nesmýšlela nikdy příliš příznivě, vystupuje tato motivační síla v plné důležitosti.

Obzvláště muži po přechodu do dospělosti trpí často silnými pocity vlastní ubohosti. Mohli bychom tudíž předpokládat, že právě u mužů budou převládat potlačené dravé tendence zvýšit svou vlastní prestiž hrdost. Du Bois ovšem

potvrdila, že „je to právě muž a ne žena, kdo například krade věci nebo vyžaduje dárky. Ženy dárky vrací, muži ne. Ženy nemají problém sdílet svoje věci s ostatními, muži ano.“¹ Rozdíly se promítají i do finančních otázek. Hlavním příjemcem zisku pocházejícího z provdání dcery je otec, matka dostává výrazně menší podíl. Větší citlivost vůči osobním nedostatkům nebo pocitu vlastní nedostatečnosti je mnohem důraznější u mužů. Těch se také velmi dotkne, jsou-li označováni žertovným či hanlivým přídomek. V případě, že rodina hostí návštěvu, je to muž, kdo jí první, teprve potom žena. Kardniener k těmto rozdílům uvádí, že muž málokdy vynechá nabízenou příležitost uplatnit svou autoritu a práva nad dětmi, stejně jako možnost určitého šikanování v rodině, které je ve skutečnosti pouhou zástěrkou vlastního pocitu méněcennosti. I tento mechanismus je jasným důkazem toho, že frustrace i psychické komplexy mají svůj silný motivační význam.

Jestliže jsme hovořili o posilování prestiže a statusu, velkou roli v tomto procesu hrají na Aloru peníze. Jejich role je ale poněkud složitější než by se mohlo zdát. Zajímavé totiž je, že skutečný význam bohatství netkví v nashromáždění co největšího počtu gongů či mokos² ale spíše v tom, že prostřednictvím těchto platidel lze uplatňovat moc nad ostatními. Tuto snahu vysvětluje Kardiner tím, že v dětství byla šance kontrolovat či ovlivňovat matku prakticky nulová. Jestliže bychom měli tento problém přiřadit k Freudem definovaným zónám, pak by se jednalo o zónu orální, spojenou s pocitem chamtivosti a závisti, protože lakota o jídlo je evidentně odvozena z orálních frustrací. Jakákoliv akumulace bohatství se pochopitelně neobjede bez možných problémů. Na Aloru jsou někdy pompézní exhibice majetku považovány za příčinu chorob.

Ty mohou paradoxně zmizet uspořádáním hostiny vyjadřující jakousi napravenou pýchu. Jde však o bludný kruh, protože uspořádat hostinu je nákladné a hostitel tak stejně dává na odiv svůj majetek a vliv.

¹ Du Bois, 1944, str. 188

² jedna ze tří měn na Aloru - gongy, mokos a prasata; mokos jsou plechové tympány ve tvaru přesýpacích hodin, které se na Alor dostaly z Jávy. Jako měna byly mokos, kterých v době pobytu Cory Du Bois bylo na Aloru kolem 20 tisíc, ustanoveny krátce po roce 1900. Hodnota jednoho mokos byla v roce 1938 0,5 USD, *ibid.*, str. 22 - 23

Kardiner se domnívá, že pořádání oslav - *uspokojování orálních choutek*, snižuje závist ostatních, kteří se hostiny účastní. Připomíná také, že jde pravděpodobně o kompenzaci z dětství, kdy i nejstarší sourozenec sdílel hlad s mladšími. Často však v rámci této ekonomiky prestiže dochází jen k alokaci prostředků. Používání takového systému je dáno značným množstvím nepřátelství a tudíž obavou před násilím, zabíjením nebo útoky magie, což všechno může plynout z jakési patologické závisti, která podle Kardinera souvisí s poruchami utváření ega v dětství, podobně jako agrese. Bylo by ale poněkud zkreslené, pohlížet na agresi pouze jako na reakci na tlak či frustrace. Aby tomu tak bylo, připomíná Kardiner, je nutné, aby daný jedinec měl pevnou vnitřní organizaci svého self. U alorských dětí ale tato organizace selhává. Zároveň dochází k určité neschopnosti působit agresivně vůči objektům, které jedince zraňují. Za tímto faktem stojí nejen strach z takového objektu, ale zároveň jistý pocit paralýzy. Du Bois sama uvedla, že na Aloru u dospělých dochází k agresi spíše nárazově a většinou z toho důvodu, že kvůli chabé vnitřní organizaci nevědí, jak ji usměrňovat. Je to podle ní jakýsi relikt z dětství, projev zoufalé bezvýchodnosti získání jakékoliv odezvy v dané situaci. Někdy se vyskytuje pouze ve verbální rovině, většinou při hádkách mezi ženami.

IV. MOTIVACE

IV. 1. DEFINICE MOTIVACE

Jestliže jsem kapitolu pojednávající o komplexu začal citátem Carla Gustava Junga, tuto část práce bych rád uvedl citátem českého psychologa Milana Homoly. „*Motivace není přímo pozorovatelná, je to hypotetická konstrukce, kterou zavedli psychologové, aby mohli vysvětlit chování člověka.*“¹ Samotné slovo motivace pochází z latinského *movere*, tj. hýbat, pohybovat, hnout, uvádět v pohyb, činnost, pohánět, a je, jak píše Homola, obecným označením všech podmínek, které determinují lidskou aktivitu. I když není tento pojem zatím jednotně a přesně definován, lze podle mého názoru tento fenomén nejlépe přiblížit definicí profesora Nakonečného, který motivaci chápe na základě sloučení několika hledisek. „*Motivace vychází ze změny stavu organismu (např. hlad), je navenek vyjádřena v chování, tj. v pohybech kosterního svalstva a v jejich zacílenosti; motivované chování má energetickou stránku, tj. reprezentuje určitou úroveň aktivace, může mu v konfliktních a multivalentních situacích předcházet rozhodování a konečně výklad příčin chování se opírá o smysluplné souvislosti lidského života. Proto lze též dát přednost širšímu pojetí motivace a chápat ji jako proces vybuzování, udržování a řízení chování, nebo stručněji jako proces energetizace a řízení chování.*“² Chováním se v procesu motivace rozumí „*všechny způsoby a formy, jimiž se člověk projevuje v nejrůznějších činnostech a situacích... zahrnujeme do něj všechny projevy jedince, od fyziologických změn a pohybů kosterního svalstva až po složitou lidskou činnost.*“³

Gregory Murphy chápe motivaci jako „*obecné označení pro fakt, že chování organismu je částečně determinováno jeho vlastní povahou či vnitřní strukturou.*“⁴

¹ Homola, 1972, str. 13

² Nakonečný, 1973, str. 107

³ Homola, 1972, str. 11

⁴ Gregory Murphy in Homola, 1969, str. 7

Podle Donalda O. Hebba motivace zajišťuje energii pro jednání člověka, Norman R. F. Maier se domnívá, že motivace je charakterizována stálou orientací na určitý cíl.

Ať už bychom se přiklonili k jakékoliv definici či charakteristice, vždy dojdeme nakonec k tomu, že motivace je ve své podstatě, jak píše Nakonečný, procesem, který je iniciovaný výchozím motivačním stavem. V tomto stavu figuruje určitý deficit, ať již fyzický či sociální. Motivace potom jednoznačně směřuje k odstranění tohoto deficitu. Výchozí motivační stav, charakterizovaný právě určitým nedostatkem nebo i přebytkem, lze chápat jako potřebu.

IV. 1. 1. Potřeba a chování

Potřebou rozumíme určitý „*organický stav nedostatku nebo nadbytku něčeho – potřeby jsou stavy těla a mysli.*“¹

Přehled užívaných významů pojmu *potřeba* podává English, Englishová²:

Potřeba jako nedostatek něčeho, aktivita nebo podmínka (a to jak interní, tak externí), která je deficitní.

1. Potřeba jako tenze, která je důsledkem nějakého nedostatku a je synonymní s pojmem pud.
2. Potřeba jako neuspokojený motiv.
3. Potřeba jako pocit spojený se snahou a sdružený s nějakým deficitem, který je definovatelný v termínech kontrolovaných deprivací.

Něco potřebovat tedy znamená udržení takového stavu věcí, nezbytného k udržení normálního fyzického a sociálního fungování. Smyslem chování je zajištění tohoto stavu a jeho obnova, dojde-li k narušení.

¹ Nakonečný, 1973, str. 118

² English, Englishová, 1958

Chování je potom instrumentální aktivita, která zprostředkovává vztah mezi potřebou a jejím uspokojením.

Starší literatura, vycházející především z behavioristických teorií, často pojem potřeba zaměňuje s termínem motiv. Materialisticky orientovaní psychologové jako např. Alexej N. Leontějev chápou potřebu jako zaměřenost organismu, která buď je a nebo není uspokojena předměty. Potřeby v tomto případě nabírají předmětný obsah, motiv je zde objektem, který dané potřebě odpovídá¹. Toto hledisko je z pohledu současné psychologie už poněkud překonané. Pojem potřeba má totiž na rozdíl od motivu více významových rovin (např. kromě psychologické, ekonomické i fyziologickou aj.).

David C. McClelland píše: *„Potřeba potravy je...složený motiv, spočívající na dvou typech afektivní změny; jednou je vrozený pocit slasti, který vychází ze sání a chutnání, druhá spočívá na redukci vnitřní stimulace, která vyvstala z nedostatku potravy.“*²

Jak je patrné, potřeba tedy vyjadřuje výchozí motivační stav, který postupně (zkušeností) nachází určitý objekt činnosti a s ním spojený instrumentální vzorec chování. Potřeby figurují jako určité vztahy k cílovým objektům, motivy jako určitý obsah uspokojení či dovršující reakce organismu na nějaký podnět.

Většina literatury dělí potřeby (či popudy – „drives“) na primární a sekundární. Jako primární označuje takové, jejichž účinek vychází z aktivace určitých vrozených tělesných mechanismů, k sekundárním potřebám u jedince dochází převážně díky procesu učení. Ačkoli primární – neboli fyziologické potřeby člověka - jsou nezbytné pro vlastní existenci jedince, výrazně se odlišují od fyziologických potřeb živočichů. Například hlad je vždy spojen s potřebou příjmu potravy, v naší společnosti je však tato základní lidská potřeba usměrňována určitými normami a pravidly, takže její saturace je mnohem více řízena sociálními než fyziologickými aspekty.

¹ viz Leontějev, 1978

² McClelland in Nakonečný, 1996, str. 28

Tato primární potřeba je tak na jedné straně fyziologickou potřebou organismu, na straně druhé je ale velmi silně ovlivněna již zmíněným procesem učení. Nelze tedy ani hlad jednoznačně považovat za primární potřebu. Takováto klasifikace potřeb je, jak z uvedeného vyplývá, nedostatečná. Jednu z prvních klasifikací potřeb vůbec provedl v roce 1938 Henry A. Murray. Zároveň zavedl pojem „potřeba“ jako psychologickou kategorii. Murray třídí potřeby do čtyř kategorií¹:

- 1) *Viscerogenní a psychogenní*, tedy potřeby, které buď jsou anebo nejsou detriminovány organickými procesy.
- 2) *Pozitivní a negativní*, tzn. potřeby, které vyvolávají tendenci k přiblížení nebo vyhnutí se.
- 3) *Zjevné a skryté*, ty potřeby, které se projevují v chování nebo fantasii.
- 4) *Vědomé a nevědomé*, o vědomých potřebách člověk ví o nevědomých nikoli - nebo ne přesně, správně; (viz. příloha I.).

Na Maurryho klasifikaci navazuje řada dalších autorů. Kromě například Joy P. Guilforda (1961), nebo Ernesta R. Hilgarda (1966) se úzce profilovaným druhem potřeb zabývá Karen Horneyová (1945 – zejména tzv. *neurotické potřeby*). V duchu humanistické psychologie sestavil svou hierarchickou teorii potřeb Abraham H. Maslow. Ten člení rozhodující potřeby člověka jako motivační zdroje do pěti hierarchicky uspořádaných skupin² (viz příloha II.):

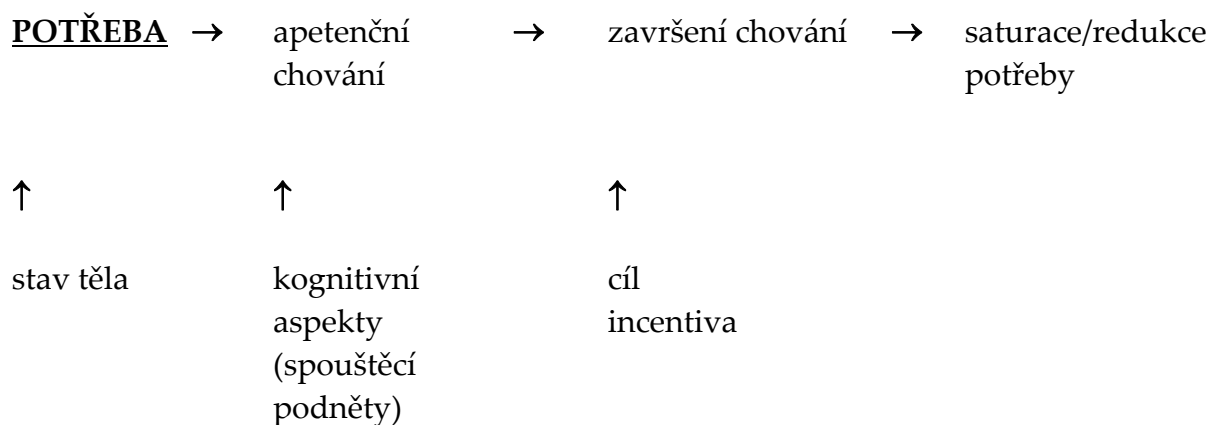
- 1) Potřeba sebeaktualizace – tzn. potřeba realizovat plně svůj produktivní a tvůrčí potenciál.
- 2) Potřeba uznání, respektu, kompetence – motivy *já*.
- 3) Potřeba sounáležitosti a lásky – přijetí druhými, přátelství apod.
- 4) Potřeba jistoty – bezpečí, ochrany, péče, pomoci apod.
- 5) Fyziologické potřeby – potrava, spánek, sex apod.

¹ Murray, 1938

² Maslow, 1954

Potřeby jsou zde uvedeny sestupně, tzn. od nejvyšších po nejnižší. Nižší nebo také základní potřeby jsou na 4. a 5. pozici. Vyššími či růstovými potřebami jsou pak všechny ostatní. K těmto vyšším potřebám dochází v průběhu ontogeneze a často se navzájem překrývají. K pocítění potřeby umístěné na určité pozici tohoto hierarchického systému dochází teprve tehdy, je-li saturována potřeba stojící na pozici nižší. „Až na nejvyšší potřeby sebeaktualizace jsou všechny ostatní potřeby reakcí na stavy nedostatku a jsou uspokojovány redukcí tohoto stavu. Potřeby sebeaktualizace...jsou neuspokojitelné a dosažení jejich cílových objektů výchozí motivační stav naopak intenzifikuje, tj. indukuje dané napětí a s ním spojenou snahu po dalším uspokojování.“¹ Maslowova teorie byla podrobena řadě kritik, ty však nejsou pro tuto práci podstatné. Obecně vzato jsou potřeby určitým výchozím motivačním stavem, spojeným s porušením fyziologické nebo psychické rovnováhy jedince. Každá potřeba tedy aktivuje určitý pud, který se pojí s nějakým motivem. Tento motiv poté určuje směr chování, které následuje. V případě, že chybí cílový podnět, nastupuje apetenční – instrumentální chování. To je usměrňováno kognitivními aspekty, které na něj působí. V případě, že se cíl objeví, dojde k završení chování a následné saturaci potřeby.

Časová sekvence motivace determinovaná potřebou:

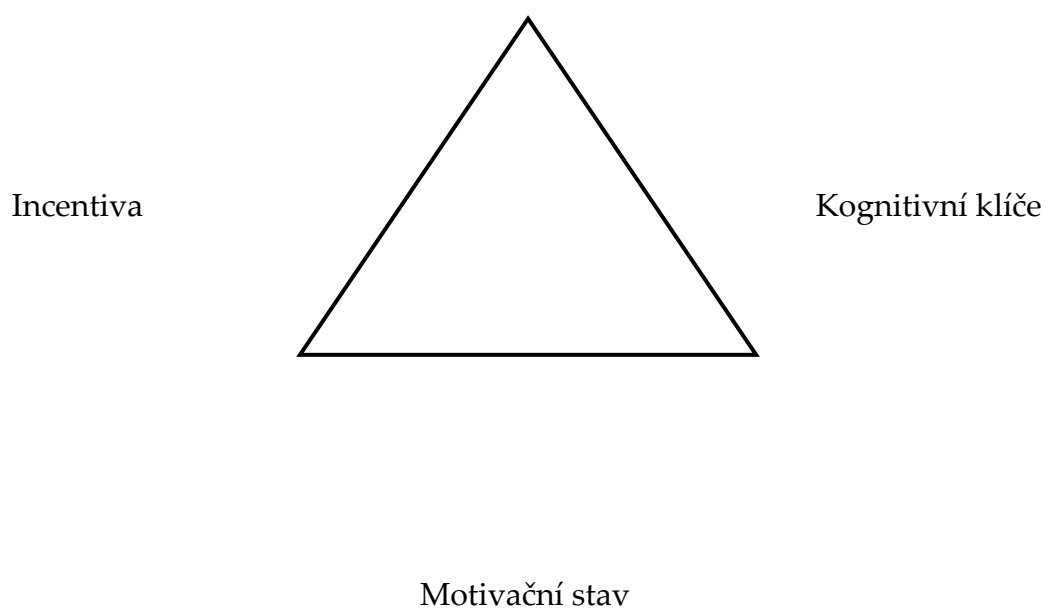

(převzato z: Nakonečný²)

¹ Nakonečný, 1996, str. 147

² Nakonečný, 1973, str.110; upravil: M. Opatrný

Toto schéma platí pro tzv. apetenční chování je však pouze schématem mechanického uspokojení potřeb a nebere příliš v úvahu další aspekty působící na celkový proces motivace. Samotná regulace chování má podle Nakonečného tři úrovně, které zároveň vyjadřují i jeho různé stupně organizace. První úroveň regulace chování či motivace je systém nepodmíněných reflexů a instinktů. Tyto vrozené reakce zajišťují základní adaptaci organismu biologickým podmínkám života. Na tomto základě se vypracovává systém automatismů a zvyků. Jedná se o určité stereotypy životních podmínek jedince. Patří sem např. různé kulturní a sociální návyky a automatizované činnosti, které probíhají bez kontroly vědomí. Nejvyšší úroveň představuje systém volní kontroly chování. Volní jednání je zprostředkováno prací vědomí, uvědoměním si podmínek jednání jako motivů a jeho výsledku. Zjednodušeně lze tuto regulaci lidské činnosti psychikou přiblížit na interakci tří činitelů:

Procesu rozhodování předchází samo rozhodnutí, určitý úmysl jednat – určitý tzv. *volní akt*. „*Představa pohybu nemá úmyslný pohyb jako nutný důsledek. Je třeba také tento pohyb chtít.*“¹ (viz příloha III.).

IV. 1. 2. Motiv

Jestliže jsem upozorňoval na určité neshody při definování procesu motivace, pak je nutné zmínit, že ještě širší pojetí má charakteristika motivu, základního motivačního podnětu. V principu lze o motivu hovořit jako o určitém vnitřním činiteli někdy iniciujícím, jindy řídícím lidské chování a nebo obojí. Miroslav Homola definoval motiv jako „*označení určitých vnitřních podmínek, které vzbuzují a udržují aktivitu člověka a které určují, že se chová určitým způsobem.*“² Pojem motiv bývá často zaměňován či nahrazován takovými proměnnými, jako je pud, potřeba, drive, ale i touha, tenze, postoj, hodnota, incentiv nebo účel. Vzhledem k tomu, že navíc motivy můžeme rozdělit na vrozené a získané, na vědomé či nevědomé apod., nejlepší definicí se jeví ta, která vystihuje motiv jako vše, co motivuje člověka. Vzhledem k tomu, že působení motivů je vysoce individuální, stejné motivy mohou vést k různému jednání, motivy se mohou navzájem doplňovat, ale i eliminovat a je nutné podotknout, že i samotná motivace je procesem individuálním a zároveň široce komplexním.

IV. 1. 2. a) Přehled motivů

O syntetický přehled motivů se pokusil Kristen B. Madsen. Ve svém přehledu se zaměřuje především na dynamogenní funkce motivace (tj. funkce determinující energetické charakteristiky chování). Lidské motivy Madsen rozděluje na *primární* (vrozené, biogenní) a *sekundární* (naučené, psychogenní). K nim Madsen ještě řadí motivy *emocionální*. Podle těchto kategorií lze, jak Madsen tvrdí, identifikovat

¹ Tardy, 1964, str. 63

² Homola, 1972, str. 13

motivů všech lidí. Ovšem s určitými rozdíly. Ty vidí ve frekvenci a intenzitě motivů. V některých případech je nutné motivy propojit.

Mezi - primární motivy Madsen¹ řadí: motiv hladu

motiv žízně

sex

mateřský pud

udržování tělesné teploty

vyhýbání se bolesti

exkreční motiv

příjem kyslíku

motiv odpočinku

motiv aktivity

- emocionální:

motiv bezpečí

motiv agrese

- sekundární:

motiv sociálního kontaktu

motiv úspěšného výkonu

(*achievement motiv*)

motiv moci

motiv vlastnictví

Systematizací motivů se zabýval i Sergej B. Rubinštejn. Motivů jsou podle něj „neobyčejně různorodé, neboť vyplývají z různých potřeb a zájmů, které s u člověka formují ve společenském životě.“³ Vzhledem k individualitě osobnosti definuje tři formy motivů: potřeby, ideály a zájmy.

¹ Madsen, 1972, str. 134

³ Rubinštejn, 1967, str. 597

Pro zájem je charakteristická zaměřenost osobnosti a spočívá v jeho zacílení na určitý předmět myšlení a pojí se se snahou o bližší seznámení s tímto předmětem, o proniknutí do něj či snahou o jeho ovládnutí. „*Zájmy jsou specifickými motivy kulturní a zejména poznávací činností člověka.*“¹ V procesu systematizace motivů se termínem zájem zabýval také zmíněný G. Murphy. V užším slova smyslu definuje zájem jako postoj akcentovaný pozorností k určitému předmětu. Při širší definici se zaměřuje na zájem jako zaujaté zabývání se něčím, čili například koníčky. Pojem ideálu pak Rubinštejn ztotožňuje s morálními principy. „*Neděláme jen to, co bezprostředně potřebujeme, a nezabýváme se jen tím, co nás zajímá. Máme morální představy o svých závazcích, o svých povinnostech, které řídí naše chování.*“² Při definici pojmu potřeba nijak nevybočuje ze základního pojetí, čili chápání potřeby jako nedostatku či nadbytku něčeho, jak bylo již zmíněno v předchozí kapitole. Rubinštejnovo členění motivů je však podle Nakonečného v mnohém nepřesné a zavádějící. „*V těchto nepříliš zdařilých formulacích jsou smíšena několikera hlediska a nepřispívají k jasnému rozlišení tří uvedených forem motivů.*“³

Z výše uvedeného vyplývá, že snaha o komplexní systematizaci motivů je velice problematická. Důvodem nejsou jen odlišné pohledy na formy, druhy a samotné třídění motivů, ale především to, že pojem motiv někteří autoři zaměňují s termínem potřeba. Jedno z možných rozčlenění těchto často zaměňovaných, ale někdy i splývajících pojmů nabízí M. Nakonečný. „*Potřeby vyjadřují výchozí motivační stav, který se vývojem (zkušeností) zpředměťňuje, tj. nachází určitý objekt činnosti a s ním spojený instrumentální vzorec chování. Motivy vyjadřují obsah dovršující reakce (uspokojení), a jako takové jsou to dále neanalyzované psychologické příčiny chování. V tomto smyslu vyjadřují potřeby spíše vztahy k cílovým objektům, například potřeba lásky vyžaduje, aby se její objekt, sexuální partner, vůči subjektu této potřeby láskyplně choval; motivy vyjadřují spíše smysl interakce motivovaného subjektu, respektive*

¹ Rubinštejn, 1967, str. 666

² *ibid.*, str. 674

³ Nakonečný, 1996, str. 142

finální psychologický důsledek instrumentálního chování subjektu, tj. obsah dovršující reakce (uspokojení jako konečný cíl motivace).“¹

IV. 1. 2. b) Utváření motivů

Lidský jedinec vstupuje na svět již s řadou motivačních dispozic. Jedná se především o tělesné potřeby, které signalizují porušení fyziologické rovnováhy organismu. K těmto vrozeným motivům patří rovněž i některé afekty, například strach či vztek. Odrážejí mimo jiné vlastní pohled jedince na sebe sama v obranných či útočných reakcích na okolní podněty. Vrozený základ má dále například potřeba lásky nebo sdružování. Na tyto primární motivy pak v průběhu ontogeneze navazují naučené sekundární motivy. Obecný princip vzniku sekundárních motivů podává Nakonečný: *„To, co se asociuje s dosažením primárního cíle a to, co je instrumentální při dosažení primárního uspokojení, se samo vyděluje jako cíl. Sekundární motivy jsou především derivovány z prostředků, které sloužily k dosahování primárních cílů, časem se však tyto prostředky osamostatňují a získávají hodnotu jako samostatné cíle. Sekundární motivy tedy vznikají v procesu uspokojování primárních potřeb.“²* V souvislosti se sekundárními motivy uvádí celá řada autorů experimenty, které provedl se šimpanzi John B. Wolfe (1936). Za určité úkony byli šimpanzi odměňováni žetony, za které po vhození do speciálních automatů (*šimpomaty*) obdrželi jídlo. Poté, co se těmto úkonům velmi rychle naučili, jim experimentátor situaci ztížil barevným rozlišením žetonů. Za červený dostávali šimpanzi jídlo, za modrý vodu a za bílý se jim otevřel výběh. Aby šimpanzi dosáhli primárních cílů (např. potrava), zajímali se o získávání žetonů a vykonávali úkony, za které byli odměňováni. Získávání žetonů se stalo sekundárním motivem. Protože byly žetony asociovány s dosažením primárních cílů, staly se prostředníkem primárního uspokojování. Šimpanzi začali pracovat, aby získávali žetony. Zatímco někteří pracovali, jen když měli hlad (chtěli se napít

¹ Nakonečný, 1996, str. 29

² Nakonečný, 1973, str. 220

apod.), jiní si žetony shromažďovali. Projevila se rovněž odlišnost preference cílů. Jedni dávali přednost potravě, druzí volnému výběhu. Tento experiment jednoznačně poukázal na analogii s lidským vztahem k penězům, které se staly univerzálním sekundárním motivem, podobně jako žetony u šimpanzů. Sekundárními motivy jsou tedy jakési naučené pudy. *„Jestliže je pud vrozen - vyhovuje principům fyziologie, jestliže je naučen – je ovládán principy a podmínkami učení... naučené pudy mohou vyhasínat, zatímco vrozené setrvávají.“*¹ Celkově shrnuje problematiku získaných motivů Homola do tří základních skupin:

1) Instinktová – stoupenci této teorie popírají závislost sekundární motivace na motivaci primární. I sekundární motivy považují za motivy vrozené. Tito autoři argumentují různými pokusy, kdy zvířata například vynaložila značné úsilí jen proto, aby vnesla změnu do jinak neměnné situace, aniž by z toho měla nějakou přímou odměnu. Součástí této teorie je rovněž tvrzení, že i takové sociálně podmíněné potřeby, jako například potřeba sociálního statusu, jsou primární motivy.

2) Behaviorální – behaviorálně orientovaní autoři tvrdí, že lidské motivy jsou výsledkem učení a nepředpokládají ani jejich vnitřní vztah k fyziologickým potřebám. Sekundární motivy jsou podle nich výsledkem sociální interakce bez jakýchkoli kořenů ve fyziologickém uspokojení. Tyto názory se opírají o antropologické výzkumy, které poukazují na to, že motivy lidí se v různých kulturách liší. Není třeba snad toto tvrzení vyvracet něčím jiným, než poukazem na existenci kulturních univerzálií.

3) Genetická – teorie vztahuje sekundární motivaci k motivaci primární. Všechny nefyziologické motivace považuje za odvozené od biologických potřeb nebo za jejich následek. Motiv, který nejsou jednoznačně fyziologické se podle této teorie vyvíjejí pouze jako asociace nebo instinkty primárně fyziologických cílů. *„něco co je instrumentální v dosahování primárního uspokojení nebo co je asociováno s primárním*

¹ Nakonečný, 1996, str. 161

uspokojováním v minulosti, získává posilující nebo dominující vlastnosti, a tak se může stát cílem. Situace asociované s uspokojováním primárních potřeb získávají samy schopnost motivovat chování.“¹

IV. 2. CHARAKTERISTIKA MOTIVACE

Na základě výše uvedených faktů je tedy možné konstatovat, že obecný proces motivace má ve své podstatě tři charakteristické znaky:

- 1) Zaměření chování na určitý cíl, které může být vědomé nebo nevědomé.
- 2) Intenzita motivovaného chování, jakožto projevovaná aktivita je obsazena určitým množstvím energie.
- 3) Persistence, setrvání motivovaného chování trvá, dokud nebylo dosaženo cíle (cílového podnětu). Je-li dosažení původního cíle znemožněno, klade si motivovaný subjekt náhradní cíl, nebo reaguje na neúplné cílové podněty.

IV. 3. VZNIK MOTIVACE

K samotnému vzniku jakékoliv motivace dochází podle Raye N. Sanforda především působením dvou aspektů. Tím prvním je jakýkoli deficit organismu, druhým určitá incentiva – vnější podnět². Oba tyto aspekty spolu ale většinou souvisejí. Vnější podnět působí motivačně pouze v případě, že představuje určité uspokojení stávající potřeby. Ta je vyjádřena již zmíněným deficitem určitých podnětů nutných k udržení psychické a fyzické rovnováhy organismu. V obou případech však dochází k aktivizaci organismu. Nezbytným předpokladem pro jakoukoliv aktivitu je pochopitelně energie. Vedle speciální psychické energie, jakou měl na mysli například S. Freud, je základem jakéhokoliv chování energie fyziologická, získávaná z potravy. Teprve její uvolňování umožňuje pohyb, ať už je motivován jakkoliv.

¹ Homola, 1972, str. 96

² Sanford, 1950

„Z fyzikálního hlediska je motivace procesem vzbuzování, udržování a regulování lidského chování transformacemi energie uvnitř tkání organismu.“¹ Energie se v organismu spotřebovává prakticky neustále, protože organismus je neustále aktivní, byť v různé míře. Nulovou aktivitou není ani bezvědomí, ale pouze smrt. Naopak maximální aktivitou, vybuzením či vzrušením jsou různé procesy při duševních poruchách. Jakýkoliv organismus, člověka nevyjímaje, je v neustálém aktivačním kontinuu. „Aktivační kontinuum tvoří pozadí stavu obecného vzrušení, za něhož probíhá organizovaná neurální aktivita.“² Stupeň či míra aktivity organismu je navíc vždy determinována interními změnami a podněty z vnějšího okolí. Vždy je tedy nutná určitá stimulace. V tomto bodě, podle mého názoru, vzniká samotný proces motivace jako snaha, tendence ke změně, byť by onou změnou měl být (dle homeostatických teorií – viz dále) návrat k původnímu stavu či stupni aktivity organismu. Proces motivace je vysoce individuální, a tak obecnými stimuly, popudy, drivy, incentive aj. mohou být pouze právě zde popsány fyziologické základy.

IV. 4. FAKTORY MOTIVACE

Vedle obecně platných fyziologických schémat je člověk vybaven složitou sítí nadbiologických vlastností. Na jeho motivaci tedy působí jak fyziologické, tak psychické a sociokulturní faktory. Zatímco ty první zajišťují vlastní existenci jedince, další jsou odpovědné za bytí jedince jako sociální bytosti. Všechny tyto faktory, které jsou nejobecnějšími zdroji motivace, fungují velmi provázaně. Zatímco ne všechny fyziologické deficity člověk plně vnímá, deficity či potřeby sociokulturní ovlivňují jeho chování mnohem více. Organismus může své chování biologickým potřebám přizpůsobit velmi nenápadně. Z řady pokusů vyplývá, že pokusné zvíře volí takovou z diet, která nahrazuje deficit určité látky. Sociokulturní regulativy naopak některé fyziologické impulsy tlumí.

¹ Homola, 1972, str. 23

² *ibid.*, str. 24.

Některé sociální potřeby mohou být i vrozené – např. potřeba lásky. Biologické faktory motivace souvisí většinou s principem homeostázy¹. Nakonečný k tomuto principu dodává: „Dochází tu k jakési kulturní extenzi biogenních aktivit a lze v tomto smyslu říci, že kultura je jakousi extrapolací biologických potřeb člověka a současně i zdrojem potřeb nových, vyjadřujících kulturní podmínky jeho bytí, nové hodnoty, které vytvořila.“²

Biogenní motivy mohou zároveň kolidovat s faktory sociálními. Příkladem může být protestní hladovka. Člověk jako tvor společenský je v průběhu ontogeneze vystaven vlivu různých kulturních institucí, vzorců, norem. Ty ovlivňují jeho životní postoje, hodnoty, ideály. Sociokulturní faktory, zdánlivě patřící pouze k člověku, se však mohou vyskytovat i u zvířat. Dobrým příkladem může být altruistické chování delfínů či kooperace některých společenstev hmyzu. Lidstvo jako biologický druh má své kulturní univerzálie. Za příklad může sloužit hlad. Potřeba příjmu potravy se u všech lidí projevuje stejně, ale její saturace se liší od kultury ke kultuře. Nakonečný píše: „Tak se motivace utvářejí a projevují především v rámci sociálních interakcí, jejich formy a obsah jsou významně určovány kulturou, v níž se uskutečňují. Také z hlediska svých motivací je člověk především bytostí sociální a příslušníkem určité kultury a tato sociální a kulturní determinace ho provází téměř na každém kroku.“³ Je proto více než zřejmé, že chceme-li nahlédnout na proces motivace skutečně komplexně, musíme vždy přihlížet i ke kulturnímu prostředí. To, co je v jedné kultuře či subkultuře považováno za zcela běžné, může být jinde projevem naprosto nepochopeným. Za pozornost však stojí i to, že stejné vnější projevy chování jsou v různých kulturách motivovány jinými důvody. Příkladem toho může být tzv. potlač některých indiánských kmenů v Severní Americe (Kwakiutlové). Tyto okázalé slavnostní hostiny jsou motivovány cílem ponížit protivníka. Náčelník při nich velmi štědře (často nad rámec svých možností) pohostí a obdaruje svého soupeře, rivala a ten, nechce-li zůstat zahanben, jej musí

¹ Koncept fyziologické homeostázy zavedl W. B. Cannon již v roce 1939; viz dále

² Nakonečný, 1996, str. 59

³ *ibid.*, str. 73

příště obdarovat a pohostit ještě štedřeji. Nešlo přitom vždy pouze o obdarovávání. „Na některých potlačích se dary nerozdávaly, ale ničily. Někdy se úspěšní náčelníci rozhodli uspořádat „tukový potlač“, při kterém se uprostřed domu slavnostně spalovalo velké množství rybího oleje. ... Při některých tukových potlačích zapálily plameny střechu a celý dům se stal potlačovou obětí, což vyvolalo ohromné nadšení v řadách hostitelů a největší zahanbení u hostů.“¹ Vnější projev chování je v tomto případě prostá destrukce či poškozování věcí. Naprosto stejné je to u vandalizmu. Motivace tohoto chování je však odlišná a často pramení z pouhé sociální či kulturní frustrace. „Již z experimentů na krysách je známo, že značná koncentrace těchto pokusných zvířat v určitém místě, i když jsou dobře krmena a ošetřována, vede u nich ke zvýšené agresivitě a k patologickým formám chování.“² Analýzou faktorů motivace se zabýval především Raymond B. Cattell. Soustředil se především na rozbor motivovaného subjektu v mnoha různých situacích. Při této analýze určil dvanáct dynamických zdrojů motivace. Sedm jich zařadil do kategorie, kterou nazval *ergy* a pět do kategorie *sentimentů*. Ergy Cattell definuje jako „vrozený zdroj reaktivity zaměřený na určitý cíl.“³ Sentimenty vysvětluje jako „uspořádání postojů, jejichž síla je dána korelací s úrovní žádoucnosti jejich objektů... sentimenty jsou afekty obsazené objekty.“⁴

¹ Soukup, 2000, str. 70

² Nakonečný, 1996, str. 55

³ Cattell in Nakonečný, 1973, str. 217

⁴ *ibid.*

<u>ERGY:</u>	⇒ sex	<u>chování</u>	<u>SENTIMENTY:</u>	⇒ ke svému povolání
	⇒ sdružování			⇒ náboženské city
	⇒ ochrana			⇒ k technice a materiálu
	⇒ pátrání			⇒ sebecit
	⇒ bezpečí			
	⇒ prosazování se			
	⇒ narcismus			

(převzato z: Nakonečný¹)

Jak správně poznamenává Nakonečný, v kategorii ergy chybí např. odpočinek a jiné, spolehlivě identifikovatelné fyziologické potřeby; v kategorii sentimentů není jakýkoli odkaz na kulturu či estetické hodnoty.

Z těchto kategorií dynamických zdrojů motivace Cattell odvodil sedm základních motivačních faktorů:

- 1) Faktor α - reprezentuje *vědomé id.* Patří sem uvědomované pudové složky jedince (touha).
- 2) Faktor β - *ego*. Realisticky pojatá přání korigovaná smyslem pro realitu (co tomu řeknou druzí).
- 3) Faktor χ - *ideální já*. Nerealizované superego vyjadřuje touhu člověka po tom, jaký by chtěl být. Projevuje se ve fantazii a autismech.
- 4) Faktor δ - fyziologické potřeby
- 5) Faktor ε - vyjadřuje nevědomé vzpomínky, souvisí s neurotickým chováním (komplexy)
- 6) Faktor ξ – *nevědomí*

¹ Nakonečný, 1973, str. 218; upravil: M. Opatrný

7) Faktor η – úroveň stimulace daná vnějšími podmínkami

Těchto sedm faktorů Cattell ještě rozdělil na faktory integrované a neintegrované.

a) Integrované faktory souvisejí se sebepojetím a realistickým vztahem ke skutečnosti. Patří sem faktor β a χ - reprezentují vědomá přání.

b) Neintegrované faktory se úzce pojí s denním sněním. Cattell sem řadí faktory α , δ , ε - reprezentují nevědomé motivace.

IV. 5. PRINCIPY MOTIVACE

IV. 5. 1. Teoretické hypotézy principů motivace

V průběhu 20. století se v odborné literatuře na základě vztahů mezi motivy a jinými psychologickými proměnnými vyprofilovaly zhruba tři základní hypotézy principu motivace:

- 1) Konstruktivní hypotéza (tu zastávali především William McDougall, Wendy De Moor, Gordon Allport, Raymond Cattell¹)
- 2) Reduktivní hypotéza – princip homeostázy (Edward Tolman, Paul Young, Clark Hull, Norman Maier²)
- 3) Biologická hypotéza (Kurt Lewin, Henry Murray, Donald Hebb, David McClelland³, John Atkinson)

¹ viz kap. IV. 4.

² viz kap. IV. 1.

³ viz kap. IV. 1. 1.

Výše uvedené hypotézy si nejlépe přiblížíme ilustrativním pohledem na nejdůležitější teorie zmíněných autorů.

Ad 1) Konstruktivní hypotézy:

Konstruktivní teorie motivace Williama McDougalla je charakteristická již zmíněným principem hormismu. Veškeré chování je tedy účelové a motivované vrozenými sklony.

Kristen B. Madsen přibližuje McDougallovu teorii následovně: *„Všechny životní procesy, též duševní život a chování jsou účelné, neboť vyjadřují základní snahu o zachování existence individua a druhu. U člověka je toto základní snažení (hormé¹) rozlišeno do řady vrozených, avšak modifikovatelných primárních motivačních proměnných, zvaných instinkty, anebo (později) sklony.“*² Všechny duševní procesy a celkové chování je podle McDougalla podmíněno a řízeno zmíněnými primárními motivy. Veškeré chování je také podle něj energizováno instinktem. Sám definuje instinkt jako *„dědičnou či vrozenou psychofyzickou dispozici, která determinuje svého nositele, aby vnímal objekty určité třídy a věnoval jim pozornost.“*³ Všechny instinkty tedy determinují jakékoliv duševní procesy a chování a jsou jakýmsi prvotním energetickým impulsem, který započne a usměrní chování po dobu, než je dosaženo uspokojení potřeby. Každý impuls se skládá ze tří složek – kognitivní, emoční a jednací. Tyto tři složky v průběhu ontogeneze určují charakter, protože jednotlivé složky tvoří různé instinkty, které se shlukují do specifických systémů, které McDougall nazývá sentimenty. Systém sentimentů pak tvoří charakter. Pro jednotlivé sentimenty je však nezbytná interakce s okolím, respektive s okolními podněty, přičemž ale sentimenty tvořené jednotlivými instinkty nejsou charakterizovány konkrétním druhem aktivity, ale pouze povahou objektů, které aktivitu vyvolávají.

¹ lat. snažení; pozn. autora

² Madsen, 1972, str. 63

³ Homola, 1972, str. 44

McDougall uvádí, že lidské chování je založeno na vrozených tendencích (pudech), které se velmi podobají instinktům zvířat. Jak však správně uvádí M. Homola proti McDougallově teorii „je třeba namítnout, že u člověka...kromě raného dětství se s instinktivním chováním u člověka nesetkáváme. U člověka dochází k silnému ovlivňování chování zkušeností, zejména sociální.“¹

Gordon W. Allport tvrdí, že veškeré chování je motivováno dynamickými, psychologickými proměnnými, které mohou být u dospělého funkčně nezávislé na biologických potřebách, ale které jsou pak ovlivňovány vnějšími podněty. Klíčová je podle něj osobnost, individualita jedince a ne obecné lidské duševno. I chování je proto individuální. „Každý aspekt chování je determinován vlastním souborem centrálních determinant, které spolupůsobí více či méně kooperativní systém známý jako osobnost jedince.“² Každá determinanta je pak podle této teorie aktivována ať už z vnitřního popudu či vnějšího impulsu a následně pak ovlivňuje chování jedince. Biologické potřeby nebo pudy, čili přirozené vnitřní motivy, jsou v průběhu ontogeneze nahrazovány motivy silnějšími, získanými. Jestliže Jung hovořil o autonomii komplexů, pak G. W. Allport pojednává ve své teorii o autonomii motivů. „Motivy jsou nekonečně různé, samonosné, v přítomnosti existující systémy, které vyrůstají z předchozích systémů, ale jsou na nich nezávislé.“³ Vzhledem k tomu, že jak již bylo uvedeno, Allport klade velký důraz na jedinečnost individua, vystupuje kriticky k homeostatickým teoriím motivace (viz dále). „Homeostáza je statická a nepokroková, nevyhovuje růstu a změně, ...“⁴ Podle Allporta má člověk vůči životu vyšší nároky než jen zdravou biologickou rovnováhu a uspokojení svých pudů.

¹ Homola, 1969, str. 21

² Madsen, 1972, str. 125

³ Homola, 1972, str. 139

⁴ Allport in Nakonečný, 1996, str. 108

Ad 2) Reduktivní hypotézy:

Edward Chase Tolman sám svou teorii označuje jako účelový behaviorismus a píše: *„Účelový behaviorismus souhlasí se striktním behaviorismem v tvrzení, že organismy ... a jejich podmínky prostředí, které chování indukují, mají být jediným předmětem zkoumání. Odlišuje se od striktního behaviorismu ... v tom, že pro účelový behaviorismus má chování ... své vlastní charakteristické deskriptivní vlastnosti. ... Pro účelový behaviorismus je chování ... účelové, kognitivní a molární, tj. celostně uzavřené.“*¹

Ústřední kategorií je v jeho teorii motivace chování. Jakékoliv chování je podle něj motivováno pudy, které chápe jako biologické stavy nerovnováhy jinak homeostatického systému organismu. Tolman se domnívá, že veškeré chování je determinováno několika hypotetickými (například účel) a empirickými (například pud) proměnnými, které jsou ve vzájemné interakci. Základní proměnné vidí Tolman tři. První, tzv. *nezávislé proměnné*, jsou příčinami chování a patří mezi ně podněty, dědičnost, předchozí učení (trénink) a počáteční fyziologický stav. Dědičnost a předchozí učení ovlivňují intenzitu a zacílenost ostatních proměnných, počáteční stav předurčuje, na které podněty bude organismus reagovat. Druhou kategorií jsou tzv. *intervenující proměnné*, čili jakési získané dispozice determinující chování. Tolman je rozděluje na kapacity (proměnné bezprostředně utvářené již zmíněným tréninkem a dědičností), imanentní determinanty (účely chování a kognice) a behaviorální adaptace na prostředí. Poslední proměnnou je samotné *chování*. Podle Tolmana je každé chování zacílené a tato zaměřenost má své dvě charakteristické dimenze – apetenci a averzi, které určují, zda se organismus soustředí na dosažení pozitivního cíle nebo vyhnutí se negativnímu.

¹ Tolman in Madsen, 1972, str. 84

Paul Thomas Young je přesvědčen, že veškeré chování je motivováno uvolněním energie determinované potřebami, které chápe jako biologické stavy nerovnováhy. Každý organismus je podle něj veden motivačním principem hedonismu. „Individuum se chová tak, aby maximalizovalo příjemné a minimalizovalo nepříjemné emoce, tj. má tendenci získávat příjemné a vyhýbat se nepříjemnému.“¹ Sám Young však uvádí, že některé formy chování jsou motivovány hedonickými procesy, které nemají vztah k redukci homeostatických potřeb. Jako příklad uvádí pokus s krysami, kterým byly nabídnuty dva roztoky. Jeden s cukrem, který byl výživný, a druhý se sacharinem, který sice nebyl výživný, ale zato byl sladší. Zvířata dávala přednost druhému z roztoků. V jeho hédonistickém pojetí teorie motivace se tak oproti motivačním principům, založeným na redukci tenze, organismus soustředí spíše na získání pozitivní hodnoty. K tomu je podle něj vždy nezbytná určitá energie. „Motivace zahrnuje uvolnění a regulaci energie chování. Uvolnění energie je způsobeno vnitřními nebo vnějšími podněty... Je-li uvolnění determinováno podněty z vnitřních orgánů, pak vzniklé uvolnění energie (motivace) je nazýváno primárním pudem. uvolnění energie může být způsobeno též vnějšími podněty, které pak nejčastěji mají získané spoje s vnitřními podněty.“² Zmíněné vnitřní podněty jsou podle Younga většinou determinovány porušením homeostázy organismu a svědčí o potřebě či apetenci nebo pudu. Právě pud byl v Youngově teorii motivace ústřední. Definuje jej následovně: „V úzce fyzikálním smyslu je pud energií, která je uvolňována komplexní tělesnou stimulací a stimulací z prostředí.“³ Podle Younga se tato energie může buď projevovat vnitřně (ve změnách v organismu – tzv. fyziologický pud), nebo navenek v určitém chování (tzv. behaviorální pud). Energie, respektive její uvolnění a regulace, jsou tak ve svém důsledku základními aspekty motivace.

¹ Nakonečný, 1996, str. 115

² Madsen, 1972, str. 101

³ *ibid.*, str. 109

Za jednoho z nejvýraznějších stoupenců hedonického pojetí motivace je možné považovat Sigmunda Freuda. Celá psychoanalytická (o psychoanalýze samotné bylo pojednáno již v předchozí části) teorie motivace tohoto významného představitele světové psychologie je však mnohem složitější a nevychází pouze z vysvětlení chování na základě principu slasti, respektive libida. Freud je ve svém díle ovlivněn také například darwinismem, mechanisticky pojatou fyziologií apod. Pro Freudovu teorii motivace je klíčový pojem pud, který chápe jako příčinu veškeré aktivity. Jejich zdroj Freud spatřuje v chemofyzikálním stavu organismu, sám o tom píše: *„Jsou zakořeněny v těle a jsou psychickými doprovody biologických procesů, psychickou reprezentací somatického zdroje excitace. Jsou to tenze vzniklé z potřeb a sil, které představují somatické požadavky duševního života.“*¹ Jak z uvedeného vyplývá, pudy (v některých teoriích i instinkty) leží na pomyslné hranici mezi fýzis a psýché. Pudy podle Freuda působí jako síla, která má vést k odstranění vzrušení vzniklého narušením rovnováhy. Každý pud se zaměřuje na určitý konkrétní cíl a má vždy silnou energizující funkci. Freud dále uvažuje o čtyřech základních aspektech pudu. Každý pud má podle něj svůj zdroj (určité nevyhnutelné potřeby organismu), dále pak již zmíněný cíl (redukce nepříjemného napětí), objekt, ke kterému se daný pud vztahuje a nakonec sílu pudu, která přímo narůstá s deprivací organismu. *„Konkrétně např. sexus má zdroj v úrovni pohlavních hormonů v krvi a v dalších podmínkách sexuální apetence, jeho předmětem je sexuální objekt (obvykle osoba druhého pohlaví) a sexuální činnost vztahující se k tomuto objektu, cílem je redukce sexuálního vzrušení.“*² Freud se domníval, že základní pudy úzce souvisejí se základními potřebami člověka. Protože však, jak sám tvrdil, nejsou dosud známy všechny základní potřeby, nemůžeme určit ani všechny základní pudy. Shrnuje tedy pudy do dvou základních kategorií – éros, čili pud života, a tanathos, pud smrti. První kategorie obsahuje pudy sebezáchovy, reprodukce či princip získávání slasti. Nejdůležitějším faktorem je zde libido.

¹ Freud in Homola 1972, str. 45

² Nakonečný, 1996, str. 156

Druhá kategorie sdružuje destruktivní pudy, zejména agresivitu (zaměřenou navenek i na sebe sama). V ideálním případě se tendence obou kategorií vyrovnávají, převáží-li jedna z nich, dochází k patologickému chování. Tenze a nerovnováha jsou vedle pudu dalšími dominantními faktory Freudovy psychoanalytické teorie motivace. Jak z výše uvedeného vyplývá, podstata každého jedince je pudová, u každého se prosazují nevědomé tendence a především touha po slasti. Tento základní pud však může kolidovat s realitou, která uspokojení pudu může bránit. Freud se v tomto bodě kriticky zamýšlí nad funkcí kultury, jakožto určité omezující struktury lidského chování. Tím vzniká tenze, jejíž redukce je základem motivační dynamiky jedince. Celková dynamika vnitřního života jedince je určena vzájemnými vztahy třech složek osobnosti – id, ego a superego. Vzhledem k zaměření této práce se struktury osobnosti v pojetí S. Freuda dotkneme jen stručně. Id je podle Freuda v osobnosti reprezentováno pudy, ego (*já*) ztělesňuje nadneseně řečeno exekutivu osobnosti a konečně superego (*nad já*) osobní morálku. Motivace osobnosti k určitému chování je pak determinována energetickým principem. „Každý člověk má konstantní množství energie, kterou pudy zaměřují na určité objekty....Není-li dosaženo uspokojení ve vztahu k danému objektu, neodreagovaná energie se městná a je uvolňována náhradním způsobem, např. sublimací původní tendence, fantazií apod.“¹ Uvolnění energie často blokuje osobní morálka superega. Mezi ním a základními pudy figuruje jako určitý prostředník ego. Jak píše dále Nakonečný: „Typickým příkladem je frustrace sexuality vyvolaná vnitřními zábranami (např. pojetí mimomanželského pohlavního styku jako něco nemorálního, hříšného). Potlačené pudové tendence jsou vytěšňovány z vědomí, aby nedošlo k vnitřní dezintegraci jednice... transformují se v tendence nevědomé, fungující jako náhradní uspokojení.“² Toto náhradní uspokojení vidí Freud třeba v umělecké činnosti nebo orientaci na náhradní objekty, například na zvířata.

¹ Nakonečný, 1996, str. 153

² *ibid.*

Pokud k sublimaci nahromaděné energie nedochází, mohou nastat vnitřní konflikty. Ty jsou stejně jako potlačené mentální obsahy zdrojem motivace chování. Podle Freuda je každé chování motivováno a jak sám uvádí, v běžném každodenním životě je chování motivováno nevědomými motivy více, než bychom si uvědomovali. Je tudíž při zkoumání motivace nezbytné, ptát se po smyslu daného chování. Vzhledem k tomu, že základ veškeré motivace člověka vidí Freud, ať už přímo či nepřímo, v touze po slasti, vnitřní dynamiku definuje konflikty z frustrované sexuality, je jeho teorie označována za pansexualistickou a v mnohém nepřesnou či dokonce zavádějící.

Stejně jako u Freuda, je i v teorii motivace Calrka L. Hulla důležitý pojem pud. Hull¹ uvádí, že veškeré chování je motivováno několika málo primárními pudy, které jsou určeny potřebami organismu a velkým počtem druhotných, získaných motivů. Shledává dále jako obecný principi motivace redukci napětí. Ústředním pojmem jeho teorie je tzv. excitační potenciál, tj. připravenost organismu reagovat na nějaký stimul. Tuto teorii vyjádřil následující rovnicí:

$$E = D.I.H,$$

kde E = excitační potenciál

D = pud („drive“)

I = incentiva

H = zvyk

Podle Hulla je lidské chování konfrontací organismu s prostředím. Působí-li na organismus nějaký stimul, následuje reakce. A to vždy ta reakce, která neoptimálněji saturuje vzniklou potřebu. Potřeba vede organismus k chování, které ji redukuje. Hull vychází z toho, že chování organismu je zaměřeno na uspokojování organických potřeb a nepřihlíží příliš k psychosociálním podmínkám, které proces motivace značně ovlivňují.

¹ Hull, 1943, 75

Hullův pohled na pud je však na rozdíl od Freuda mnohem obecnější. Jestliže se Freud na pud díval jako na libidózní fenomén, Hull sice shledává pud jako nejdůležitější motivační proměnnou, ale neredukuje ho pouze v sexuálním kontextu. Oba dva zároveň věřili v determinovanost psychických dějů přírodními (přesněji fyziologickými a fyzikálními) zákony, Hull však v tomto pojetí není tak důsledný jako Freud. Oba dva se však jednoznačně shodli na principu homeostázy, čili uvolnění napětí vyvolané vybočením z rovnovážného stavu.

Ad 3) Biologická hypotéza

Kurt Lewin vychází ve své více méně homeostatické teorii motivace z předpokladu, že veškeré chování je motivováno různými napětími, která jsou determinována jak reálnými (tj. biologickými) potřebami, tak různými záměry. Osobnost, která je k té či oné činnosti motivována, je podle něj přesně diferencovaná oblast v životním prostoru, čili v souhrnu veškeré psychické reality obsahující všechna fakta určující chování osobnosti. Každá osobnost v této teorii ovlivňuje daný prostor a naopak. Zároveň na sebe působí také všechny oblasti. Vzájemná interakce je pak určena množstvím hranic a především silou odporu, který jednotlivé hranice kladou. Zároveň není konstantní ani počet oblastí, jejich množství určuje počet psychických faktů v daném okamžiku. Psychickými fakty Lewin rozumí v případě osobnosti potřeby, v případě životního prostoru valence, a jak píše M. Homola, její síla je závislá na síle potřeby a také na všech nepsychických faktorech (přítomnost, druh, dostupnost objektu apod.). *„Valence je hodnotou oblasti psychického okolí pro osobu. Má pozitivní hodnotu, obsahuje-li cílový objekt, který může redukovat potřebu (oblast obsahující potravu má pozitivní hodnotu pro hladového), nebo negativní hodnotu, která zvyšuje tenzi (oblast, v níž je pes, má negativní hodnotu pro osobu bojící se psů).“*¹

¹ Homola, 1972, str. 74

Je tudíž zřejmé, že organismus se snaží vždy zachovávat homeostázu. Jestliže se tudíž organismus snaží dostat z nerovnováhy do rovnováhy, je k tomu zapotřebí energie. Energetickým impulsem spouštějícím danou reakci je podle Lewina potřeba. *„Nerovnováha je vytvářena růstem tenze v jedné části systému, relativně ke zbytku systému, buď jako výsledek vnější stimulace nebo vnitřní změny. Je-li tenze systémem opět vyrovnána, přejde celý systém do klidu.“*¹ Tenze samotná však nemůže podle Lewina vyvolat činnost, k tomu je nutná potřeba. Velmi názorně shrnuje celkovou Lewinovu motivační teorii M. Homola, když píše, že *„Každá činnost může být vyjádřena pojmy potřeba (dítě vidí za výkladem hračku, to vyvolá potřebu), tenze (touha po hračce), valence (pozitivní hodnota oblasti, v níž je hračka), bariéra (nemá peníze), quasipotřeba, tj. speciální potřeba odpovídající určitému specifickému záměru (záměr dostat peníze od matky), čímž vzniká nová tenze, valence atd. Posledním cílem chování je redukování tenze uspokojením potřeb a tím znovunabytí rovnováhy.“*²

Takřka ukázkovou biologickou hypotézou je teorie motivace Donalda O. Hebba. Tento kanadský psycholog se soustředil zejména na regulující funkci motivace, protože jak sám tvrdil: *„hlavním problémem, který zajímá psychologa uvažujícího o motivaci, není aktivace činnosti, nýbrž její usměrňování a vytváření činnostních vzorců.“*³ Pro tyto vzorce je klíčový tzv. buněčný soubor – mozkový proces odpovídající daným senzorickým jevům nebo jejich celkovému společnému aspektu. Každý jednotlivý jev pak odpovídá vlastnostem okolní stimulace a ve svém důsledku může vést i k motorické aktivitě. Jakákoliv stimulace může mít dvojí funkci – aktivační a usměrňovací a každá stimulace vede podle Hebba pozvolna k vytvoření výše zmíněného buněčného souboru. Samotná činnost daného souboru je pak aktivována předcházejícím souborem, senzorickým procesem nebo obojím.

¹ Homola, 1969, str. 33

² Homola, 1972, str. 75

³ Hebb in Madsen, 1972, str. 203

„Příkladem je konkrétní apetence, nebo konkrétní averze, např. přitažlivost určitého objektu, nebo jeho odpudivost, strach z určité situace, který vede k tomu, že se jí subjekt s určitou mírou vehemence vyhne, nebo naopak naděje, že v určité situaci získá odměnu, která ho podněcuje k tomu, že do této situace vstoupí nebo se jí pokusí vytvořit. Tak jedinec vynakládá energii na to, aby něčeho dosáhl nebo se něčemu vyhnul.“¹

David C. McClelland se domnívá, že veškeré chování determinují biologické potřeby, zrovna tak jako účelové chování motiv. Ten je podle něj reprodukován afektem či silnou afektivní asociací spojenou s libostí či nelibostí. *„Libost je od počátku určována mírným růstem intenzity podnětu, kdežto jeho další růst determinuje nelibost nebo bolest. Tím se stávají možnými dva druhy motivů: pozitivní, ... který je očekáváním libosti nebo uspokojení ... a negativní, který je očekáváním nelibosti nebo bolesti.“²* McClelland nerozlišuje mezi motivy primárními či sekundárními, protože to podle něj nelze z toho důvodu, že všechny motivy jsou získané. Když uvádí, že motivů je tolik, kolik je individuí a situací, shrnuje všechny do čtyř hlavních kategorií podle toho, s čím daný motiv souvisí – motivy související s bezpečím, s náklonností k druhým, s ovládáním a se sebekontrolou. Jedinec si motivy postupně osvojuje a učí v průběhu ontogeneze. Ty, které získá v raném dětství, tj. motivy spojené s biologickými potřebami, jsou v důsledku silnější než ty, které získá později. Motivы však nelze generalizovat, protože to, jestli v jedinci něco vyvolá silný afekt, je závislé na tom, na co je jedinec zvyklý. V případě, že mezi stavem adaptace a konkrétním stimulem je velký rozdíl, dojde podle McClellanda k negativnímu afektu, v případě malého rozdílu k afektu pozitivnímu. *„Jestliže zažijeme něco příjemného, pak se různé okolnosti a vztahy dostávají do souvislosti s tímto příjemným emočním stavem. Později mohou tytéž okolnosti nebo jejich aspekty vyvolat zcela nebo zčásti původní emoční stav; právě tato reaktivace je motivující.“³*

¹ Nakonečný, 1996, str. 92-93

² Madsen, 1972, str. 23

³ Homola, 1972, str. 117

Zajímavý pohled na teorii motivace má John W. Atkinson. Vysvětluje sice motivaci jako proces zaměřený na dosažení určitého uspokojení nebo odvrácení nepříjemného, ale zároveň tvrdí, že „...neznamená, že aktivaci a zaměření chování je nutno spojovat s deprivací podmínkami.“¹ Svou hypotézu přibližuje na příkladu potřeby uplatnění, kdy do hry vstupuje kombinace motivu dosáhnout úspěchu, pravděpodobnost, se kterou se očekává dosažení úspěchu a celkové pozitivní hodnoty úspěchu. „... má-li být takový motiv vzbuzen, je zapotřebí jak dispozice usilovat o určitý cíl, tak i očekávání, že výkon povede k dosažení cíle.“² Zmíněné veličiny zohlednil ve svém modelu výkonové motivace:

$$M_x = M_s \cdot P_s \cdot P_{ob},$$

kde M_s = síla motivu úspěchu

P_s = pravděpodobnost úspěchu

P_{ob} = hodnota uspokojení

Podle Atkinsona je tedy síla motivace funkcí součinu síly motivu, velikosti očekávání a hodnoty toho, čeho chceme dosáhnout.

IV. 5. 2. Shrnutí principů motivace

Pokusíme-li se shrnout obecné principy procesu motivace, musíme se zaměřit na základní zákonitosti jejích projevů. Američtí psychologové Ross Stanger a Theodor F. Karwoski stanovili (v roce 1952) tyto čtyři základní principy:

1) Princip ekvilibria – Energie lidského organismu se mobilizuje a zaměřené chování setrvává, pokud je narušena fyzická či psychická rovnováha jedince. Fyziologická rovnováha je vyjádřena pojmem *homeostáza*, psychická rovnováha pojmem *jáství* (viz příloha IV.).

¹ Atkinson in Madsen, 1972, str. 287

² Homola, 1972, str. 137

2) Princip dominance – Organismus nebo osoba mohou mít konfliktní motivy, ale podle této teorie vždy jen jeden motiv zakládá aktivitu organismu, jsou-li tyto motivy neslučitelné. Jinak může totéž chování vést k uspokojení několika motivů.

3) Princip percepce cíle – Chování se vztahuje k určité incentivě, je dovršeno dosažením určitého cíle a je zaměřováno k nějakému objektu, který uspokojuje, nebo od nějakého objektu, který je nežádoucí. Chování je tak determinováno také zvnějšku a je řízeno kognitivními klíči, které určují správný směr chování.

4) Princip sekundárního posilování – Motivační hodnotu nezískává jen původní cílový objekt, nýbrž i s dosažením cíle asociované podněty a aktivity.

V průběhu druhé poloviny 20. století shrnul motivační teorie i Hans Thomae. Ve druhém svazku své práce *Motivation – Handbuch der Psychologie* uvádí šest základních pohledů na motivaci¹:

1) Motivace jako příčina pohybu

Motivace uvádí organismus do chodu, aktivizuje ho a udržuje v chodu. Motiv je tedy příčinou pohybu a změny.

2) Motivace jako následek určitých změn ve stavu organismu

Princip homeostázy – tj. ve vnitřním prostředí organismu dojde k určité změně, nerovnováze nebo tlaku; tak vzniká motivace, jejímž cílem je redukce tohoto stavu a obnovení rovnováhy.

3) Motivace jako aktivační kontinuum

Motiv je zde pouhým aspektem nějakých aktivačních změn.

4) Motivace jako směrový determinant

Motiv je zaměřujícím činitelem lidského chování.

5) Motivace jako pojetí chápajících vztahů

Motivy vystupují jako články smysluplné struktury zahrnující osobnost a její životní prostor (nejde tedy o kauzalitu, ale o smysl, význam).

6) Motivy jako samotné důvody pro rozhodnutí při volbě

¹ viz Homola, 1972, str.16

Oba přehledy se v mnohém překrývají, z čehož vyplývá, že schéma uvedených teorií lze na základě těchto shodných obecností dále redukovat. Teorii motivace tak můžeme podle Homoly v podstatě shrnout do tří základních okruhů.

První zdůrazňuje energizující funkci motivace, druhý její funkci řídící a třetí obě předchozí funkce slučuje. Teorie prvního okruhu je založena na tom, že spatřuje cíl motivace v aktivaci organismu do stavu určité činnosti. Zaměření této činnosti ovlivňují jiné – nemotivační činitelé. Motivem je zde vnitřní faktor vyvolávající a udržující aktivitu. Tento motiv Homola přirovnává k výbuchu, pohánějící směsi v motoru automobilu.

Tématický okruh vztahující se k regulující, nebo také řídící funkci motivace, považuje tento proces za určité rozhodnutí, zda začít vykonávat určitou činnost či nikoliv. Podle zastánců této teorie nemůže motiv zároveň aktivovat funkci organismu a současně ji usměrňovat. Budeme-li se držet přirovnání Homoly, pak můžeme označit motiv za řízení automobilu a způsob jeho jízdy do cíle.

Jsem přesvědčen, že oba předešlé okruhy zaznamenávají určité nedostatky, problém motivace je jev komplexní a nelze jej tedy chápat pouze v mezích těchto teorií. U jednotlivých motivů může jeden či druhý aspekt dominovat, ale motivy jsou vždy zasazeny do souvislosti lidské aktivity, jsou ovlivněny osobností jako celkem, determinovány vztahy jedince s okolím a v neposlední řadě velmi významně formovány danou kulturou, ve které jedinec prodělal proces enkulturace.

IV. 6. VĚDOMÁ A NEVĚDOMÁ MOTIVACE

Motivace jako vnitřní hnací pohon lidského organismu se projevuje určitým chováním a je také (jak je z její již uvedené charakteristiky patrné) zaměřena na určitý cíl. Toto zaměření je buď vědomé, a nebo nevědomé. Vědomá motivace je založena na tom, že jedinec si plně uvědomuje souvislosti mezi svým chováním a jeho skutečnými psychologickými příčinami.

Pro tuto práci je podstatná kategorie druhá. Nevědomé motivy ovlivňující naše chování popisuje Ernest R. Hilgard jako „*motivy, jichž si subjekt není vědom, nebo jichž si je vědom ve zkomolené formě – nebýt si vědom zde neznamena, že tyto motivy subjekt neprožívá, nýbrž že nezná jejich původ.*“¹ Příkladem této zkomolené formy může být chybná racionalizace. Rodič přikazuje dítěti určité úkoly, které on sám nepokládá za trest, resp. neuvědomuje si, že dítě trestá, ale zdůvodňuje si to tím, že to činí ve prospěch dítěte. Existenci nevědomé motivace experimentálně prokázal Milton H. Erickson (viz příloha V). Při výzkumu nevědomé motivace se používala především posthypnotická sugesce. V hypnóze je pokusné osobě dán příkaz (sugesce), který nabude platnosti až po probuzení z hypnotického spánku. Zajímavý příklad uvádí Narziss Ach (viz příloha VI). Výzkumem nevědomých motivací se také mimo jiné zabýval Sigmund Freud a právě do oblasti nevědomé motivace patří komplexy.

IV. 7. HISTORIE MOTIVACE

Fenomén motivace – toho, proč člověk dělá to, co dělá, zajímal lidstvo už od prvopočátku.

První ucelené písemné pojednání související s motivací v dnešním slova smyslu můžeme nalézt už v antické filosofii. Šlo tehdy spíše o eticky založené spekulace o příčinách lidského jednání, ale již Aristoteles popisoval pudy, čili motivy, jako jednu z důležitých duševních sil. Pudy se mimo jiné zabýval ve středověku Tomáš Akvinský svým rozlišováním mezi smyslovou žádostivostí a racionální vůlí. V určitém smyslu bychom mohli, podle mého názoru, k historikům motivace přiřadit i takové myslitele jakými byli Descartes, Hobbes nebo Spinoza. Vedle rozumových procesů a emocí se ve svých dílech zabývají lidskou žádostivostí, pudy i snažením. Na původní Aristotelův výrok, že nejvyšším cílem lidského života je najít štěstí, navazuje v 17. století Blaise Pascal, který tvrdil, že účelem lidského života není najít štěstí, ale hledat ho.

¹ Nakonečný, 1973, str. 207

Nad takovými motivy, jakými jsou agrese či rivalita, se zamýšlel Thomas Hobbes, později se k motivaci vyjadřuje i Jean Jacques Rousseau když tvrdí, že podstatou člověka je citovost. 18. a 19. století často argumentuje motivačním principem hedonismu – etickým učením, podle kterého je libost základním motivem, cílem a etickým měřítkem lidského jednání. Jednoho z důležitých faktorů motivace si všímal i Immanuel Kant, který přikládal stejnou váhu vůli jako poznání a citu. Těsný vztah mezi citem a vůlí vnímal i Wilhelm Wundt. Vůle je podle něj „zvláštním sledem citů, který končí pocitem determinovanosti spontánně vyúsťující v činnost.“¹

Instinkty byly důležitou proměnnou i v motivační teorii McDougallově², o které bude pojednáno dále. Velmi významně, i když nepřímo, podnítil rozvoj teorie motivace darwinismus. „Pod vlivem biologického přístupu k psychologii podníceného Darwinovou evoluční teorií, začali psychologové koncem 19. století považovat za primární motivy chování lidí i zvířat instinkty.“³ Biologisticky pojatou interpretací lidského jednání se zabývala především klasická psychoanalýza Sigmunda Freuda. Pozdější behaviorismus, jak píše Nakonečný, zdůrazňoval oproti psychoanalýze vliv učení a současně redukoval problematiku motivace na pouhý laboratorní výzkum s vyloučením intrapsychických činitelů. Ještě dále zachází neobehaviourismus se svou snahou operacionalizovat psychoanalytickou terminologii s výtkou neucelenosti systému. Jak píše Hans Leowald: „Přiznejme si, že psychoanalýza je zatím poněkud neuspořádaný obor, který stále hledá svoji cestu.“⁴ Jeden z předních neobehavioristů, Clark L. Hull⁵, který se soustředil na formalizaci vztahů mezi základními pojmy, chápe jako ústřední termín své teorie (viz dále) pud. V procesu učení se podle něj vytvářejí určité návyky, přičemž dochází k redukci pudů.

¹ Madsen, 1972, str. 54

² viz kap. IV. 5. 1.

³ Madsen, 1972, str. 54

⁴ Mitchell, Blacková, 1999, str. 233

⁵ viz kap. IV. 5. 1.

Zpět k vlivům intrapsychických činitelů se vrací až počátkem druhé poloviny 20. století humanistická psychologie, i když nutno přiznat, že vliv intrapsychických činitelů zmiňují i někteří neortodoxní behavioristé, například Edward Tolman¹.

Stručný nástin historie teorií motivace bychom mohli uzavřít výstižným shrnutím M. Nakonečného, který uvádí, že i přes často rozporuplné tendence v teorii motivace lze najít základní styčné plochy. „*Relativní shoda existuje v názoru, že lidské chování je determinováno dvěma základními procesy: emocionálně-motivačními a kognitivními; první determinují jeho směr a sílu, druhé jeho způsob, tj. závislost na situaci, v níž se uskutečňuje.*“²

IV. 8. PŘÍSTUP K MOTIVACI V ODBORNÉ LITERATUŘE

Porozumění vlastnímu jednání i chování druhých se stalo předmětem filosofického bádání a úvah, později i jedním z předních témat psychologie. Jakožto i ostatní psychické pochody člověka, je motivace jakýmsi hypotetickým konstruktem, vyvozeným ze změn chování. Motivace se vztahuje na nejkomplexnější a nejhůře izolovatelné psychické procesy a je přísně individuální. I přes tyto obtíže zájem o tuto problematiku narůstá, a to jak ve světové odborné literatuře, tak i u nás.

V období před 2. světovou válkou a krátce po ní byly vědecké práce týkající se motivace spíše koncepční a stavěly pouze na obecných teoriích. Dnes spočívá těžiště těchto prací především v experimentálním přístupu a odborná literatura se soustředí na jednotlivé, úzce profilované problémy. K ucelenější systematizaci motivace došlo teprve počátkem 20. století na půdě dynamické psychologie. Jedním z prvních novodobých autorů, kteří se pojmem motivace zabývali, byl William McDougall³ (1950). Jeho *hormická* psychologie se stala důležitou inspirací pro další psychology.

¹ viz kap. IV. 5. 1.

² Nakonečný, 1996, str. 150

³ viz kap. IV. 5. 1.

Základní zákon hormické psychologie zní: „*Tendence uvedená v činnost směrem k nějakému cíli má určitou vytrvalost a sílu prosadit se vůči všem překážkám, dokud není jejího cíle dosaženo.*“¹ Ani tento krok však nepřispěl k tomu, aby oblast motivace měla jasně a srozumitelně vymezenou terminologii, autoři například stále diskutují o metodách výzkumu.

V. KOMPLEX A JEHO VZTAH K MOTIVACI

V. 1. ÚVOD

Předchozí dvě kapitoly pojednávaly samostatně o dvou fenoménech – komplexu a motivaci. Jak již bylo naznačeno v úvodu této práce, rád bych se kromě interdisciplinárního, kulturologického pohledu na tyto důležité fenomény psychologie, zaměřil na jejich vzájemné působení, respektive na otázku, zda a jakým způsobem může komplex ve svém důsledku ovlivňovat motivační stránku lidského chování. Jak jsem se při studiu obou témat přesvědčil, vzájemnému propojení komplexu motivace je v odborné, a to i zahraniční, literatuře věnováno velmi málo prostoru. Jestliže se objeví nějaký odkaz na tuto hypotézu, je uveden spíše okrajově a velmi povrchně. Žádný odborný materiál, se kterým jsem se v průběhu svého dosavadního studia mohl seznámit však tuto hypotézu ve své podstatě neodmítá ani nevylučuje. Tuto kapitolu chci proto věnovat rozboru své základní hypotézy - a sice faktu, že komplex může být v některých případech velmi pozitivním motivačním popudem lidského chování a jako takový může ovlivňovat motivační stránku lidského chování silněji než v případě absence daného komplexu. Pro tento proces, ostatně jakožto i pro jakékoliv jiné motivované chování, jsou velmi důležitými kategoriemi já a vůle. Bez vysvětlení vztahu a významu těchto pojmů bychom se na vyřčenou hypotézu nemohli podívat komplexně. V případě ovlivňování motivace komplexem jde však o velmi komplikovanou rovnici, kdy v první řadě hraje nejdůležitější roli individuální já,

¹ Švancara, 1973, str. 127

jakožto základní platforma budoucího motivačního jednání. Na této platformě pak dostává možnost uplatnit se onen motivační popud v podobě komplexu, čili dochází k jakémusi rozhodnutí či volbě – útok/útěk, a to zejména jako součást vědomé motivace. Já si stanovuje svůj cíl. V samotném procesu silně motivovaného chování pak hraje velmi důležitou úlohu zmíněný pojem vůle, který může výsledné vytěsnění původního komplexu značně narušit či dokonce zhatit.

Stejně jako v předchozích kapitolách, i v této se chci držet interdisciplinárního zaměření na celou problematiku, které může v mnohém napovědět to, co kvůli úzce zaměřenému pohledu samostatně profilovaných vědních disciplín mohlo zůstat utajeno či nevyjasněno.

V. 2. „JÁ“

Nevím o lepším citátu na úvod této části čtvrté kapitoly, než jsou slova Milana Homoly: „Všechna motivace jedince je srozumitelná pouze tehdy, jestliže bereme v úvahu jeho já, protože všechny motivy se nějakým způsobem vztahují k já.“¹ Ne všechny psychologické směry se však k tomuto pojmu staví pozitivně. Pro některé je dokonce *já* naprosto zavádějícím pojmem (například behaviorismus vidí pojem *já* jako přebytečný), jiné mu nepřisuzují takovou důležitost. Výstižně a jednoznačně definovat pojem *já* je proto velmi složité. Někdy se pojem *já* soustředí na sociálněkognitivní pojetí, jindy je určitou symbolickou představou, kterou má jedinec o svých fyzických, psychických či sociálních vlastnostech. Sociologové často vycházejí při úvahách nad pojmem *já* z fenoménu role, jiné hledisko chápe *já* jako spojnicí mezi jedincem a sociálním okolím, často také *já* splývá s pojmem sebepercepce či odpovídá na základní otázku, kdo jsem.

¹ Homola, 1969, str. 101

Neméně důležité je však to, zda ztotožnit pojem *já* s pojmem ego. Zatímco *já* bývá definováno jako individuum či obsah vědomí vztahovaného jedincem na sebe sama, ego je většinou chápáno v psychoanalyticky orientovaných teoriích jako souhrn mechanismů regulujících aktivitu člověka, v podstatě stálou motivačně-kognitivní strukturu, vztahující se jak k okolí, tak i k samotnému *já*, které bývá někdy označováno za užší vnímání sebe sama jako nejvyšší hodnoty. „*Ego tedy organizuje naše jednání do relativně stabilních osobnostních modelů a vyhodnocuje je ve světle požadavků okolí, je systémem. Já je pak bezprostředním vědomím sebe.*“¹ Podle mého názoru je nejméně výstižné fenomenologické pojetí *já* ve smyslu sebepercepce. „*Lidé se vnímají na podkladě určitých hodnot a každý jedinec má celou řadu takových percepce a tyto více či méně oddělené percepce tvoří jednotlivá pojetí našeho já. Každé individuum má spoustu takových pohledů na sebe, které dohromady tvoří určitou organizaci a tu označujeme jako percipované já.*“² Každý jedinec má pochopitelně svůj svébytný a ryze individuální systém sebepercepce podle toho, jakým percepce o sobě přisuzuje význam. Některé považuje za důležité, jiné méně. Celkové *já* je potom komplexem těch nejdůležitějších, nejstabilnějších a nejdominantnějších sebepercepce.

Ať už vyjdeme z jakékoliv definice, pro pojem *já* platí několik obecně platných tezích. Většina teorií se na *já* dívá jako na složitější celek, skládající se z různých prvků (například vjemy, myšlenky, emoce apod.). Různé teorie se rozcházejí v konkrétním složení či struktuře, obecně lze ale prohlásit, že také panuje shoda v tom, že struktura *já* může být různě silná a jeho jednotlivé prvky mohou být vzájemně buď v shodě, či v nesouladu. Pro každé pojetí *já* je také důležitá interakce s okolím, s ostatními *já*. „*Naše postoje k sobě vznikají na základě postojů druhých k nám, záleží však i na tom, jak tyto postoje zvnitřňujeme. Já je aspekt osobnosti, který nám umožňuje začlenit se do systému institucí nebo rolí.*“³ Uvedený citát odkazuje na sociologickou rovinu chápání tohoto pojmu, ale dobře dokumentuje

¹ Homola, 1969, str. 98

² *ibid.*, str. 97

³ Homola, 1972, str. 247

nezbytnost interakce jednotlivých *já* v sociálních a kulturních systémech. Ty jsou vedle biologických fundamentů jedince nejdůležitější pro výslednou podobu celkového *já*. Četné sociologické a antropologické průzkumy například prokázaly mnohem vyšší míru vnitřní disbalance *já* lidí z okruhu euroamerické kultury, než u jedinců většiny přírodních národů. Kulturní antropoložka Margaret Meadová tento fakt vysvětluje především vyšší mírou stresovosti prostředí a napětí v sociálních vztazích mezi jedinci západní civilizace. Dospívání u přírodních národů (konkrétně Polynésanů na Samoa, které Meadová zkoumala) je poznamenáno podobně jako charakter celé společnosti značnou neformálností. „*Dospívání na Samoji nebylo obdobím krizí a stresů, ale dobou spořádaného rozvíjení soustavy pomalu dozrávajících zájmů a činností.*“¹ Rozdílné pojetí mezi tzv. vyspělými a přírodními kulturami panuje také pokud jde o fyzickou a psychickou složku *já*. Někteří psychologové tuto diferenciaci neuvádějí, ale myslím, že pro celkové pochopení pojmu *já* je důležitá. Jednoduše by se dalo říci, že fyzická složka *já* je jedinci dána – narodí se s ní, zatímco psychickou složku si budujeme a získáváme. Přírodní národy pak v této rovině opět vítězí, pokud jde o vnitřní jednotu i soulad obou složek. Neméně důležitou otázku si při podrobnějším pohledu na pojem *já* musíme také položit po vztahu vlastního *já* a těla, protože *já* je jednak výsledkem již zmíněné struktury vnitřních prvků tohoto celku, a jednak základní platformou, na které *já* stojí. Jde, jak píše Isidor Chein, o rozdíl mezi objektem a obsahem vědomí, kde objektem vědomí je tělo jako fyzická realita a obsahem vědomí samo *já*. „*Fyzické individuální tělo lze pokládat za materiální část já, je jak objektem pro percepci, tak nástrojem percepce.*“² Pojetí tohoto rozdílu se však velmi odlišuje u různých autorů. Někteří psychologové se domnívají, že *já* je souhrnný celek a logicky do něj tudíž tělo patří, jiní se domnívají, že *já* a tělo je potřeba výrazně vymezit. Joseph Nuttin například operuje se strukturou *já* – svět, čili dvou na sobě závislých proměnných, kde *já* představuje veškeré činnosti a potenciální možnosti

¹ Meadová in Soukup, 2000, str. 83

² Homola, 1969, str. 97

jedinice, kterým je svět jakousi nadřazenou vnější strukturou. Nuttin tvrdí, že žádná osobnost není jen situována ve světě, ale platí zároveň, že svět vchází do složení osobnosti.

V. 2. 1. Přístup k pojmu „já“ v teorii motivace

Jak již bylo uvedeno, pohled na pojem *já* není jednotný takřka v žádné vědní disciplíně. Odlišně na něj pohlíží různé směry v rámci filosofie, sociologie, ale i psychologie. Pro udržení celkového kontextu s teoriemi motivace shledávám důležitým přiblížit základní psychologické pohledy na tento fenomén ve vybraných motivačních teoriích.

Úvodní kapitola této práce, pojednávající o komplexu, se mimo jiné zabývala názorem na tento pojem Sigmunda Freuda. Vzhledem k tomu, že jsme si rovněž přiblížili jeho pojetí motivace, nesmíme vynechat ani jeho přístup k pojmu *já*. Rodák ze Stříbra na Moravě, stejně jako i jeho někteří stoupenci a další psychoanalytické teorie motivace kladou důraz na funkci *já* (ego), jakožto na prvek zajišťující bezprostřední styk s realitou. Je spojen s percepcí a racionálními operacemi, kterými vytlačuje pudovou energii id, aby zajistilo požadavky reality. Identifikuje také možné problémy vyplývající z tohoto střetu a snaží se je pomocí energie získávané z id uvést do souladu s potřebami reality. „Ego na základě principu reality zjišťuje, zda je skutečnost pravdivá, reálná (oproti principu rozkoše, který zajišťuje příjemnost nebo nepříjemnost); kontroluje všechny kognitivní systémy, z jejich pomoci formuje plán uspokojení potřeb a pak je ověřuje.“¹ Ne vždy se však tato diplomacie ega shledá s pozitivním výsledkem a tudíž může dojít i ke štěpení *já*, které je dobře pozorovatelné zejména u psychóz.

¹ Homola, 1972, str. 253

K tomu dodává Hugo Široký, že „uvnitř já nastává diferenciace mezi puzením k libosti a puzením k sebezáchově (opatrnost, přizpůsobivost zevnímu prostředí). Já se tedy ohraničuje proti slepému puzení z nitra na straně jedné, na straně druhé pak proti ohrožujícímu tlaku skutečnosti. Mezi libostním já a reálným (či realistickým) já může docházet ke sporům. Já však má tendenci k vytváření spojitosti, ke sjednocování. Rušivé živly, které se vzpírají možnosti syntézy, potlačuje.“¹ Tato základní pudová tendence je charakteristická i pro neopsychoanalytické teorie motivace. Neoperují však již, na rozdíl od původní psychoanalýzy, pouze se základním biologismem, ale důraz kladou také na interakci biogenních činitelů a vlivu okolí. Já má podle těchto teorií své vlastní autonomní projevy a na jeho základě se vytvářejí výsledné postoje či hodnoty jedince. Člověk pak díky tomu může přistupovat ke svému okolí s důrazem na maximální možné snížení napětí mezi tendencemi fyziologických a sociokulturních motivů. Z tohoto důvodu si já buduje svou vlastní hierarchii důležitosti jednotlivých motivů.

V rámci psychologie osobnosti rozkryl pojem já také svou ego-angažovanou motivací Gordon W. Allport². I jeho přínos k teorii motivace byl dříve již popsán, proto se nyní blíže seznámíme pouze s jeho pohledem na já. Při podrobném pohledu na osobnost Allport³ rozlišuje 8 jejích základních složek:

1. tělesné já – proud vznikající z počitků a emocí; nejsme si ho běžně vědomi, ale jeho různé části mohou do vědomí zasahovat
2. sebeidentita – aspekt, který má svůj základ na organické kontinuitě neuromuskulárního aparátu; její vznik významně ovlivňuje sociální a kulturní prostředí
3. sebepovyšování – soubor impulsů sebesazování, sebelásky, sebeoceňování a narcismu

¹ Široký, 2001, str. 464

² viz kap. IV. 5. 1.

³ Allport in Homola, 1972

4. seberozvíjení - sebeidentifikace se skupinou, hodnotami nebo objekty, které považujeme za důležité
5. racionální já – spojuje vnitřní potřeby s vnější realitou (viz Freud)
6. obraz o sobě – pohled na sebe sama; obraz určující zaměřenost do budoucnosti
7. snahy vlastního já – nejdůležitější podstata motivace; vede spíše k udržování než k redukci napětí
8. poznávací já – kognitivní aspekt sledující ostatní složky

Další teorie, které se pojmem *já* ve vztahu k motivaci zabývají, jsou fenomenologické hypotézy. Jejich základní premisou je, že skutečné *já* může být postiženo pouze vlastní percepcí. Všichni lidé ale mají více na sobě nezávislých percepcí, neboli sebepojetí. Jde o jakési skryté percepce, které člověk identifikuje jako části sebe sama. Systém všech takovýchto sebepercepcí fenomenologické teorie motivace označují jako fenomenální *já*. To společně se sebepojetím jako jádrem fenomenálního *já* tvoří vymezení jedince v realitě. „*Chování se vždy vztahuje k našemu já, své fenomenální já chce každá bytost uskutečnit, přeje si a musí existovat tak, aby se cítila jistou nejen v přítomnosti, ale i pro budoucnost.*“¹ Motivační fenomén seberealizace je klíčový pro existencialistickou psychologii. Každé *já* podle těchto teorií existuje pouze za existence druhých.

Vedle toho je však nezbytně nutné udržovat sebeintegritu. Jak uvádí Friedrich S. Rothschild seberealizace *já* se řídí třemi tzv. biosemiotickými zákony. Podle prvního musí být střežena struktura *já* jako souvislá jednota, druhý zákon se týká vnitřní polarity, která umožňuje spojení realizace *já* s okolním světem, a třetí hovoří o nezbytnosti aktivní subjektivity pro funkci jazyka jakožto komunikačního systému operujícího jak s onou subjektivitou, tak intersubjektivitou.

¹ Homola, 1972, str. 255

Gestaltpsychologie vidí pojem *já* jako jeden z objektů v psychickém poli. Každé pole se skládá z objektů, které se *já* dynamicky rovnají, ale odlišují se svou strukturou. Zároveň každé pole představuje systém kontrolující a predikující chování. Zároveň tvoří systém i samo *já*, které má sdruženy části *já* kolem svého jádra. Obdobně tvoří systém i pole chování, které má základ v okolí tak, jak je percipován jedincem. V průběhu ontogeneze dochází k postupnému vyčleňování jednotlivých objektů z pole chování a jejich zařazení do souvztažnosti k objektům jiným a postupně se jeden objekt vyprofiluje jako vztahový bod pro všechny ostatní. Vzájemné vztahy takovýchto objektů mají svůj vnitřní řád, stejně jako systém *já*, ke kterému se vztahují další systémy.

V. 2. 2. Aspekty „já“

Z výše uvedeného vyplývá, že chápeme-li *já* jakožto určitou strukturu na sobě závislých či nezávislých prvků, musíme se s těmito konkrétními aspekty *já* blíže seznámit.

Základním členěním *já* podle percepce sebe sama je schéma: *já* vnímané – reálné a ideální. Jak lze z označení vyvodit, vnímané *já* je obraz o sobě viděný vlastníma očima, vnímaný námi samými. Reálné *já* je souhrn skutečných vlastností a možností nás samých a ideální *já* představuje nedostižnou metu obrazu ideálu, čili představy, jací bychom chtěli být. Z toho logicky vyplývá, že čím větší je rozpor mezi vnímaným a reálným *já*, tím více je náš pohled na sebe sama zkreslen. Milan Homola pro tento rozdíl používá termín sebevzhled a vysvětluje jím, jak ucelené a jak přesné jsou naše znalosti o nás samých. „(Sebevzhled, pozn. autora) *obsahuje porozumění vnitřním zdrojům vlastního myšlení a chování, tj. týká se hlavně znalostí motivů našeho jednání.*“¹

¹ Homola, 1969, str. 98

Vysoká míra našeho sebevzhledu však nemusí být podle M. Homoly závadná, právě naopak. Vysoce kladně hodnocený pohled na sebe samého nás zbavuje zbytečné úzkosti a deaktivuje jinak činné obranné mechanismy, které se zapojují v případě stresu, frustrací či depresí.

Úzkost či neurotické poruchy mohou vznikat také na základě rozporu mezi vnímaným a ideálním *já*, protože jedinec usiluje o identitu obou těchto pojetí *já*.

*„Ideální já je výsledkem internalizace sociálně získaných postojů, hodnot a ideálů, každý jedinec si zaměřením těchto motivů na sebe vytváří pojem ideálního já, vůči němuž se vymezuje.“*¹ Důležitým předpokladem pro motivaci *já* je jeho tendence o stabilitu.

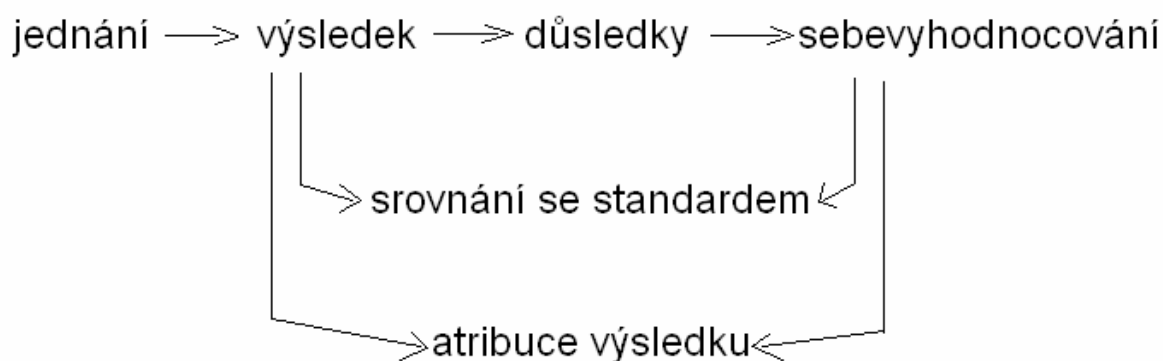
Já, cítí-li, že jeho ideální část se dostává do rozporu s vnímaným *já*, snaží se buď snížit vytyčenou laťku, a nebo zvýšit motivaci pro dosažení kýženého. Stabilitu či nestabilitu jedinec získává také interakcí se svým sociálním okolím. Protože však *já* tíhne ke stabilitě, snaží se člověk vyhýbat lidem, kteří by nepodporovali jeho sebepojetí. Identické je to i se sociálními situacemi, do kterých se jedinec dostává.

Ke stabilitě vedou ty, které podporují jedincovo pojetí sebe sama, ostatní *já* destabilizují a mohou ve svých důsledcích vést až k frustracím. Pro stabilitu jedince je důležitá složka *já* označovaná jako sebepojetí. Ve smyslu sebepercepce takřka splývá se sebevzhledem, ale je rozšířena ještě o poznání sebe sama. Pokud jde o motivační sílu sebepojetí, je větší než u výše zmíněného reálného *já*. Důvodem je prostý fakt, že člověk věří spíše tomu, co zapadá do jeho schématu vědění, představ a víry, než tomu, co tam nepatří, byť by to stálo na reálnějším základě, než například zmíněná představa.

V případě sociální interakce s ostatními lidmi nastupuje složka *já* označovaná jako sebevyhodnocování, ergo uvědomování si sebe sama v sociálním prostředí. Důležitou roli zde však hrají zkušenosti, protože, jak píše M. Homola, znalost sebe sama je obdobná znalosti jiných osob či věcí.

¹ Homola, 1969, str. 98

Stejně tak, jako se učíme poznávat nové věci, učíme se poznávat lépe a důkladněji i sebe sama na základě srovnávání s ostatními. „*Předpokladem pro sebevyhodnocování je sebeidentita, individuální smysl pro sebe, vědomí sebe. Ale už smysl pro identitu je utvářen okolím, tím, jak reagují druzí. Zralý pocit sebeidentity vychází z vnímaného a reálného já a z jeho srovnání s já ideálním.*“¹ Sebevyhodnocování tedy není možné bez interakce s okolím, závisí však nejen na našem pohledu na sebe sama podle druhých, ale také na pohledu druhých na nás samotné. Důležitou roli zde tudíž sehrává prostředí, ve kterém se nacházíme, a lidé, kteří nás obklopují. Neméně významnou roli hraje také osobní aspirace. Chceme-li dosáhnout hodně vzdálených a nerealistických cílů či chybí-li vůle, obvykle se naplnění takových záměrů nedaří, což opět může vést k frustracím nebo také ztrátě motivace, a to nejen pro vytyčené jednání, ale v některých patologických momentech ke ztrátě motivace vůbec. Význam sebevyhodnocování výstižně vyzdvihl svým schématem v práci *Motivation und Handeln* Heinz Heckhausen.

(převzato z: Nakonečný²)

pozn.:

- *standard vyjadřuje stupeň obtížnosti dosažení cíle a zároveň vytváří kritérium pro hodnocení úspěchu či neúspěchu daného jednání*
- *atribuce vyjadřuje připisování příčin úspěchů nebo neúspěchů svým vlastním schopnostem*

Obojí pak působí jako výsledné faktory pro sebevyhodnocování.

¹ Homola, 1969, str. 99

² Nakonečný, 1996, str. 56; upravil: M. Opatrný

Sociální interakce působí také na formování složky *já*, která reprezentuje sebedůvěru, neboli stanovení vlastní ceny, schopnosti adaptace či překonávání překážek. Rozdíl mezi sebedůvěrou a sebevyhodnocováním tkví v tom, že *„sebevyhodnocování obvykle směřuje k celkovým závěrům, jestliže selžeme v určité oblasti, máme tendenci přenášet výsledek i na jiné oblasti, zobecňovat. Sebedůvěra se projevuje v úrovni aspirace ... čím větší je rozdíl mezi tím, jací bychom chtěli nebo měli být, tím snadněji se cítíme méněcenní a nespokojení sami se sebou.“*¹

Klíčovým pojmem pro utváření sebedůvěry je také sociální status. Čím vyšší je jeho úroveň, čím lepší jsou pozice jedince v různých sociálních skupinách, tím vyšší je i jeho celková sebedůvěra jedince. Přímě úměrné však není hodnocení druhých a úroveň vlastní sebedůvěry. Stejně jako může jedinec s nízkou sebedůvěrou hodnotit druhé velmi nízko, ale i vysoko, může totéž platit i u jedince s vysokou mírou sebedůvěry. Celková úroveň sebedůvěry jedince však není konstantní, mění se v závislosti na rozdílech zmíněného statusu nebo na změně pohledu na sebe sama.

Sebedůvěra by v jakémkoliv sociálním prostředí či kultuře takřka nemohla existovat bez řádného sebeuplatnění, seberealizace, protože nemalý vliv na chování jedince mají vytčené cíle a prostředky, kterými toho chce dosáhnout. Bez stanovení konkrétních cílů je velmi těžké dosáhnout úspěšného sebeuplatnění.

Sebeuplatnění či seberealizace je ústřední kategorií teorie motivace Abrahama H. Maslowa. Ten sám tento pojem vysvětluje tak, že teprve seberealizací se člověk stává plně lidským. Stanovil také základní znaky seberealizující se osoby. Ta se podle něj projevuje *„lepší vnímáním reality a klidnějším vztahem k ní, akceptováním sebe sama a druhých, spontaneitou, jednoduchostí a přirozeností, vnímavostí vůči problémům, objektivitou, potřebou privátnosti, autonomií (nezávislostí na kultuře a okolí), vůlí, aktivním jednáním, oceňováním základních hodnot, ... pocitem sounáležitosti,*

¹ Homola, 1969, str. 99

*interpersonálními vztahy, demokratickou strukturou charakteru, rozlišováním mezi prostředky a účely, dobrem a zlem...*¹

Morální složkou *já* je sebeúcta. Morálně jedince zavazuje k takovému jednání, které nebude v rozporu s jeho hodnotovým systémem. Stejně jako u sebevyhodnocování, i zde je důležitá zkušenost. Podle ní si vytváříme standardy hodnotící co je a co není v souladu s oním hodnotovým systémem, či jak vysoko se daná věc zařadí v pomyslném morálním žebříčku. Navenek se sebeúcta jedince projevuje smyslem pro čest, uvnitř pak saturací. „Základní potřebou každého jedince je udržet a zvyšovat pocit vlastní ceny, někdy i za cenu, že použijeme obranných mechanismů, jestliže by naše sebeúcta měla být dotčena.“²

V. 2. 3. Vztah „já“ a motivace

*„Lidé se nechovají podle faktů jaké jsou, ale podle toho, jak je vidí.“*³ A právě tento pohled určuje individuální *já*.

Hans Thomae v souvislosti s motivací uvádí až sedm možností pojetí *já*⁴.

1. *já* jako jednota všech psychických dat jedince – v *já* už je tedy obsažena motivace
2. *já* jako subjekt vědomí – spojitost všech obsahů v jednotě vědomí (motivace je v *já* rovněž zahrnuta)
3. *já* jako objekt poznání, předmět vědomí sebe – *já* má samostatné motivační kvality
4. *já* jako substrát všech prožitků chápané jako emoční a volní kategorie (*já* se ztotožňuje s některými motivačními snahami)
5. *já* jako aktuálně prožitá nebo v aktu se projevující instance zajišťující kontinuitu prožívání z minulosti do budoucnosti (jako prožitková kategorie nemotivuje)

¹ Maslow in Hoskovec, Nakonečný, Sedláková, 1996, str. 166

² Homola, 1969, str. 100

³ Homola, 1972, str. 258

⁴ viz Thomae in Homola 1972, str. 258 - 259

6. *já* jako neutrální instance rozhodující v motivačním konfliktu

7. *já* jakožto psychoanalyticky chápané ego

Z uvedeného tedy vyplývá, že *já* chápeme v motivačním smyslu většinou jako subsystém osobnosti, ačkoliv veškerá motivace jedince má ve svém důsledku význam pro jedince jako celek. *Já* tedy lze v tomto kontextu chápat jako určitý středobod lidské motivace, vzhledem ke kterému se jednotlivé motivy vyhodnocují. „*Já působí jako motivační činitel v plném slova smyslu, protože může vzbuzovat určité motivy, tj. působit jako energizační faktor vyvoláváním aktivity.*“¹ Vedle energizující funkce je však velmi důležitá regulující funkce *já*, která zaměřuje konkrétní chování dle svých potřeb a standardů. Tyto potřeby a standardy se postupem času mění, přibývají nové motivy s nimi související, a tak je nezbytné, aby si *já* vybudovalo pro svůj soubor potřeb a motivů určitý systém. Protože je každý motiv různě silný, vytváří si *já* hierarchickou strukturu, kterou přehodnocuje podle aktuálně přichozích nových motivů. Ty jsou hodnoceny vždy podle významu motivu pro konkrétní *já* - centrální regulační činitel, na kterém závisí veškerá motivace jedince.

„*Každé individuum má tendenci vytvářet si svůj způsob, jímž reaguje na svět a jímž jej vykládá a hodnotí. Má svůj životní styl, svůj charakteristický způsob myšlení, jednání, řešení problémů, své uspořádání motivů podle důležitosti, svůj způsob vyrovnávání se s různými typy situací a hraní určitých rolí. Veškerá naše aktivita je stále organizována ve vztahu k našemu já a k situaci, jak je vnímána...*“² Motivační význam nemá však jen *já* jako celek, ale motivačně působí i jednotlivé, výše popsané aspekty *já* a jejich vzájemné vztahy. Silný motivační náboj má zejména již rovněž naznačený možný rozpor mezi vnímaným a reálným *já* nebo mezi vnímaným a ideálním *já*.

Případný daný rozpor je důležitým faktorem pro tzv. sílu *já*. „*Síla já se projevuje v realistickém vidění sebe, ale i okolí, ve správném sebehodnocení, v míře shody obrazů o*

¹ Homola, 1972, str. 259

² *ibid.*

sobě a ideálního já.“¹ Většina psychologů zabývajících se vtahem *já* a motivace uvádí šest kritérií síly individuálního *já*:

1. tolerance vnějšího ohrožení
2. umění vyrovnat se s pocitem viny
3. schopnost efektivní represe
4. rovnováha rigidity a flexibility
5. schopnost plánovat a kontrolovat
6. sebeúcta

Při silném *já* se vidění sebe sama velmi blíží představě ideální, zatímco naopak slabé *já* vidí sebe samo od ideálu velmi vzdáleno.

Další motivační kategorií, která má význam pro lepší pochopení vztahu *já* a motivace, je svědomí. Sigmund Freud ho charakterizuje jako „hlídku ideálního já“, kterým promlouvají „nabádavé a zakazující hlasy rodičů v průběhu života spojené s a obohacené o kritický vliv vychovatelů, učitelů, veřejného mínění a společnosti.“² Podle Roberta R. Searse je svědomí napojeno na standardy dobrého a špatného a na motivaci získávání těchto standardů, jde tedy o zvnitřněnou kontrolu a sankci. Sears a další autoři poznamenávají, že svědomí by mělo být adekvátní – příliš silné vede k tendenci k neuskutečnitelným ideálům, a potažmo tedy k tenzi a vnitřním problémům, příliš slabé svědomí omezuje začlenění jedince do společnosti, popřípadě také výrazně ztěžuje jeho interakci se sociálním okolím. Právě sociální interakce hraje důležitou roli v momentě nejistoty, kdy *já* neví, jak danou situaci podle svého svědomí vyhodnotit. Zpětně se tak dostáváme k síle *já*, kde silné *já* je druhými ovlivnitelné jen málo.

¹ Homola, 1972, str. 261

² Freud in Široký, 2001, str. 466

V. 3. VŮLE

Již úvod této kapitoly upozornil na to, že vůle hraje v procesu motivace významnou úlohu. Pojem samotný bývá v psychologii často neprávem opomíjen. V podstatě bychom mohli psychologický pohled na tento jev rozdělit do dvou kategorií. První se na vůli dívá z fenomenologického hlediska a považuje ji za samostatnou vlastnost, druhý vidí vůli z kognitivně behavioristického úhlu a staví ji na úroveň seberegulačního procesu jedince. Samotný pojem vůle má velmi široký záběr ve filosofii, jejíž pojetí jsou ovšem pro tuto práci vedlejší, a proto pouze vzpomenu, že pojem vůle se objevil už u Aristotela, který ji považoval za součást psýché. Podle mého názoru zajímavý pohled na fenomén vůle (vůle k moci) najdeme také v díle Arthura Schopenhauera a Friedricha Nietzscheho. Dnes se pojem vůle vymezuje především vůči procesu motivace a často je chápán jako určitá seberegulace.

Milan Brichcín definoval vůli jako *„naučený komplex schopností, vlastností a dovedností, který umožňuje člověku, aby podle svých záměrů cílevědomě řídil svou duševní činnost a jejím prostřednictvím reguloval kognitivní procesy, funkci nižších řídících subsystémů, aktivitu periferních orgánů, průběh své interakce se světem subjektů a objektů a některé vnitřní stavy vlastního organismu.“*¹

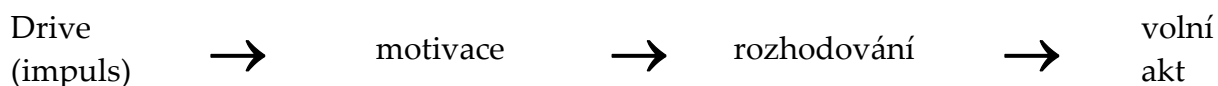
V. 3. 1. Vůle a motivace

Naznačili jsme si již, že vůle se často vymezuje vůči procesu motivace. Každá motivace začíná nějakým spouštěcím mechanismem – motivem. Nabudou-li motivy dostatečné síly, motivují nás k danému jednání, vytvoří se jakýsi záměr změnit jednání. Vůli pak můžeme podle výše uvedené definice chápat jako schopnost vybírat z našeho okolí ty podněty, které vedou k vytyčenému cíli označenému záměrem. Vůle má také schopnost regulovat naše chování, aby nedošlo k událostem, které by nebyly v souladu s vytyčeným cílem.

¹ Brichcín, 1999, str. 56

Důležitým momentem je zde tedy úmysl jednat – tzv. volní akt. Tento moment je založen na rozhodnutí, kterému předchází proces rozhodování, čili volba cílů a prostředků k jejich dosažení.

Schéma procesu vedoucího k volnímu aktu:

(převzato z: Nakonečný¹)

Zmíněná volba cílů a prostředků zahrnuje také kognitivní a morální aspekty, do hry vstupuje svědomí, celý volní proces je spojen s kognicí, emoční reflexí, racionalizací různých iracionálních sklonů, z čehož je zřejmé, že nikdy nejde pouze o čistě racionální chtění. Jednotlivé kognitivní složky mohou umožnit určitou predikci konečného výsledku volního aktu, ale tím také mohou způsobit odložení realizace dosažení cíle. V každém volním procesu se také může objevit vzájemný střet mezi racionálním a iracionálním a tím dojít k vnitřnímu konfliktu. Složitější je i samo rozhodování, protože v rámci něj často může dojít k rozporu mezi vnitřní naléhavostí vedoucí k dosažení cíle a vnějšími podmínkami, které ovlivní dosažení či nedosažení cíle. I zde, podobně jako v koncepci já může docházet k rozporu mezi reálem a ideálem. Jak také dodává Hugo Široký, „*jen střetnutím síly a protisíly se utváří vůle.*“² V každém případě je volní regulace chování považována četnými autory za vývojově nejvyšší motivační systém.

¹ Nakonečný, 1996, str. 84; upravil: M. Opatrný

² Široký, 2001, str. 427

V. 3. 2. Vztah vůle a „já“

Pojem *já* i vůle byl v různých obdobích historie lidstva vnímán různě. V současné psychologii např. tak, že *„vůle je vlastně aktivním projevem jáství, sebepojetí, jejími podstatnými zážitkovými znaky jsou právě vědomí aktivity a příslušnosti k já.“*¹

Jestliže jsme v této práci hovořili o *já* či ego, pak vždy v intencích vědomé části lidské psyché. Jak ego, tak vůle má určitou svou regulační a rozhodovací funkci. Ego bychom však neměli na rozdíl od vůle chápat jako proces. Ego je v mnohém chápáno spíše jako funkční bod či centrální struktura osobnosti, jak ho popsal už Sigmund Freud. Někteří autoři se domnívají, že ego a všechny jeho vlastnosti se v průběhu života mění, a to právě díky fungování vůle. Pravděpodobně nejlépe může touto domněnkou ilustrovat příklad změny sebe sama. Jedinec se v hluboké krizi rozhodne ke změně dosavadních postojů či chování jako poslední naději na zachování smysluplnosti života. Tady se však může dostat do rozporu s egem, protože to se snaží zachovat si svou stabilitu. Je-li ovšem rozhodnutí dostatečně pevné a silné, pak je možná i změna. Z toho vyplývá, že musí existovat hybný mechanismus k této změně a za ten je považována podle této teorie vůle.

V. 4. CÍLE A MOTIVACE

Plně vysvětlit lidské chování a jeho motivaci nelze pouze na základě instinktů či fyziologických potřeb. Trvání motivů vyplývajících jen z fyziologických potřeb má časově velmi omezenou platnost, kdežto motivace jedince, vedoucí k dosažení vytyčených cílů spojených například se seberealizací, může trvat velmi dlouho. Lidské jednání je tedy vždy zaměřeno na konkrétní cíl. Východiskem motivace tohoto jednání je *„spojení mezi podnětem a cílem, ovlivněné postojem jedince k okolnostem dané situace. Motivy jsou spojeny s cíli, ale mohou se zaměřit na činnost samu, která se tak stane cílem.“*²

¹ Nakonečný, 1996, str. 83

² Homola, 1972, str. 161

System takovýchto motivů určuje zaměřenost jedince – a to jak celkovou, tak i momentální, ovlivněnou danou situací. Zaměřenost je pojem, který by se dal definovat jako *„znaky lidského jednání, které má vždy charakter přibližování se k něčemu, co je možno označit jako cíl nebo vzdalování se od něčeho.“*¹

Někteří psychologové vysvětlují zaměřenost jednání například učením či emocemi, pro hypotézu této práce je však podstatný pohled na motivaci právě z hlediska zaměřenosti. Shrneme-li motivující a kognitivní pochody jedince, pak můžeme hovořit o výsledné orientaci jedince, která je nadřazeným pojmem těchto dvou kategorií. Cílovou orientací rozumíme zaměřenost na objekty, u kterých je nejsnáze dosažitelná nebo kterými se nejsnáze dosáhne kýžená změna stavu. A právě zaměřenost jednání na cíl je považována za jeden ze základních atributů lidské motivace. Stejně tak jako jsem upozornil, že trvání motivů může být různé, platí to i u zaměřenosti. Síla zaměřenosti, tzn. síla tendence jednat, je tím větší, čím blíže je cíl. Je proto logické, že jednání vedoucí k dosažení cíle si osvojujeme rychleji než to, které nás od daného cíle spíše odvádí. Zaměřenost tak při podrobnějším pohledu tvoří jakýsi komplex motivů, které mohou být i v rozporu, je tudíž jasné, že každý cíl vystupuje jako motivační činitel. Vzhledem k tomu, že dosažení cílů je spojené s uspokojením, je také zřejmé, že stanovování cílů je závislé na zkušenosti, učení. Cíle nemusejí být vždy jen percipované objekty, ale také představy, fantazie či symboly. Vždy však jsou spojeny buď se zkušeností, se znalostí uspokojení nebo alespoň s předpokladem či představou uspokojení. Zde vyvstává rozdíl mezi odměnou a cílem. *„Jestliže jsou neutrální stimuly asociovány s uspokojujícími jevy a tak dostanou sekundární možnost uspokojovat, jsou odměnami; jsou-li tyto stimuly anticipovány jako to, co nastane, pak jsou cíli.“*² Chování člověka je tak na rozdíl od zvířat určováno symbolickými představami o možných situacích v budoucnu – o cílech, obrazech neexistujících situací. *„Objektivně jsou cíle situace, které vyvolávají různé odpovědi tak dlouho, až dojde ke změně v situaci.“*³

¹ Homola, 1972, str. 163

² Homola, 1969, str. 67

³ Homola, 1972, str. 163

Je ovšem jasné, že chování vedoucí ke stejnému cíli může být vzhledem k jiným získaným zkušenostem jedinců různé. Dřívější zkušenost určuje i hodnotu cíle. Ta závisí také na okolnostech, ve kterých se jedinec momentálně nachází. Například jinak cenná zkušenost s tím, že určitý prášek jedince zbaví bolesti hlavy, devalvuje cíl vzít si prášek, když bolest hlavy není. Stejná zkušenost pak cíli vzít si prášek přiřadí vysokou hodnotu v momentu, kdy bolest hlavy působí.

Postup motivačního působení cílů můžeme obecně popsat následující sekvencí. Na počátku symbolická přítomnost cíle vyvolá určité očekávání a to následně tendenci k jednání směřujícímu k dosažení cíle. Prosazení těchto tendencí je závislé na momentální situaci a tím vzniká tenze vnímaná jako touha po dosažení cíle, k čemuž je nutná změna jednání. V případě, že by původní symbolické cíle nebyly spojeny s tendencemi k jednání, vše zůstává pouze v rovině snění a představ. *„Jestliže má vzniknout aktivita, musí existovat i aktuální situace a rozpor mezi nimi. Cíle jsou tedy stimulující v té míře, v jaké představy a myšlení o nich produkuje tenzi, jež naráží v dané situaci na odpor a jejíž průběh je určen neurálně muskulárními organizacemi vytvořivšími se na podkladě minulého úspěšného jednání.“*¹ Motivační vliv cílů však nesouvisí pouze s energizací organismu, ale vede také k vyvolání jednání, které je nezbytné pro jejich dosažení. Z tohoto je tedy zřejmé, že lze cíle považovat za určitý druh motivů.

V. 5. PŮSOBNÍ KOMPLEXU JAKO MOTIVAČNÍHO ASPEKTU JEDNÁNÍ

V předposlední kapitole své práce se chci na základě předešlých rozborů teorií motivace a detailního pohledu na psychický fenomén komplexu soustředit na stěžejní hypotézu své práce, a sice na předpoklad, že komplex může být v některých případech velmi pozitivním motivačním popudem lidského chování. Nechám proto stranou teorie, které hovoří o komplexu jako inhibičním aspektu lidské psyché, a zaměřím se proto opačným směrem.

¹ Homola, 1972, str. 168

Rád bych zde upozornil na pozitivní působení komplexu v procesu motivace lidského jednání. Jak je možno vyčíst z detailního pohledu na fenomén komplex ve II. kapitole této práce, je tento pojem řazen spíše do roviny nevědomé části lidského ducha. Na základě studia literatury, zabývající se touto problematikou, se však domnívám, že komplex může být i vědomou součástí *já*. Jestliže k jeho vzniku, vytvoření, dojde skutečně podprahově v temné stránce lidské duše, nemusí to ještě nutně, podle mého názoru, znamenat, že v tomto skrytu zůstane komplex navždy.

Díky zavedení asociačního experimentu se psychologům velmi dobře daří tyto, řečeno slovy Carla Gustava Junga, koboldy odhalit a blíže poznat. Následná psychoanalýza může být dobrou metodou, jak komplex přesunout z roviny nevědomé do roviny vědomí. A právě v tomto momentě také přechází komplex z rovin nevědomé motivace do oblasti motivace vědomé a tudíž ovlivnitelné naším vědomým *já*. Díváme-li se na komplex pohledem Alfreda Adlera jako na *minderwertigkeitskomplex*, čili pocit vlastní méněcennosti nebo v přeneseném slova smyslu nedostatečnosti, musíme konstatovat, že komplex působí na naše vnímané *já* jako negativní aspekt. Značně totiž rozšiřuje propast mezi sebepercipovaným *já* a obrazem ideálního *já*. Na cestě k němu totiž narážíme na komplex, který nám brání a znemožňuje dosažení onoho ideálního obrazu a vyvolává tím značnou tenzi a ve svém důsledku může vést a podle mého názoru i vede ve vědomé rovině k psychopatologickým poruchám.

Podle homeostatických teorií motivace se proto organismus snaží tento komplex vytěsnit, aby *já* nastolilo opět svoji rovnováhu. Shledávám zde však více cest, kterými se lze opět ztracenou rovnováhu získat. Je-li totiž organismus, potažmo psýché čímkoliv napadeno, může zvolit útěk nebo útok. Na této křižovatce uvnitř jedince dochází v rámci *já* k těžkému rozhodovacímu procesu, kde vstupuje do hry mnoho faktorů. *Já* provede určitou sebeanalýzu – přezkoumá vedle momentálního psychického rozpoložení zejména sebehodnocení, sebedůvěru, ale také třeba sebeúctu. I ta může v případě nízkého sebevědomí zvrátit výsledné

rozhodnutí. Je-li například průměrná sebedůvěra na nízké úrovni, ale vnímání komplexu u daného jedince ostatními lidmi značně útočí na jeho systém hodnot sebeúcty, jedinec může učinit razantnější a odvážnější řešení než v případě, že by útok komplexu na integritu *já* nebyl příliš silný. Je tedy zřejmé, že z této křižovatky není pouze jedno východisko. Jak již bylo uvedeno, zaměřím se na cestu pozitivní, na cestu boje *já* s komplexem. Jedinec si tedy vytkl cíl eliminovat komplex. Komplex se tak stává motivačním drivem lidského jednání, původně negativní složka působí pozitivně. Jsme ovšem pouze na začátku komplikovaného procesu, na počátku pouti lidskou duší, kde pouze síla ducha rozhoduje o tom, zda *já* zvítězí samo nad sebou nebo ne. V průběhu motivačního procesu vedoucího k vytčenému cíli totiž musí jedinec překonávat dílčí překážky, které brzdí jeho původní snahu. Komplex na počátku porušil vnitřní rovnováhu *já*, otázkou ale nyní zůstává, kam až se pomyslné misky vah lidského *já* mohou dalšími dílčími disbalancemi vychýlit, aby nedošlo k rezignaci na vytyčený cíl. Není snazší ustoupit? Co všechno snese lidské *já*? Kam až lze zajít v překonávání překážek? Na tyto otázky odpovídá vůle. Nezbytný faktor úspěšného dosažení vytčeného cíle v procesu motivace. Silná vůle může i u jinak slabě zaměřeného *já* zapůsobit jako nezměrný motivační akcelérátor a dodat takové množství energie, které by bez jejího působení nebylo nikdy možné získat. Fyziologicky bychom mohli tento proces přirovnat k vyplavování adrenalinu v lidském těle. Například zesláblý organismus se dostane vlivem zvýšeného vyplavování adrenalinu na vyšší energetickou úroveň, než na které se nacházel ve stavu před oslabováním. Přirovnal bych zde vůli například k pohonné látce motoru automobilu jedoucího do předem stanoveného cíle. Zůstaneme-li u tohoto přirovnání, pak původní nízká sebedůvěra by mohla představovat slabou kubaturu motoru. Díky silné vůli i slabý motor může dojet do vzdáleného cíle a překonat mnohé překážky. Vidím lidskou vůli jako nejsilnější motivační aspekt lidského *já*. Stejně jako ostatní pomáhá regulovat naše jednání, zásobuje nás energií, ale obojí v míře, kterou bychom podle mého názoru jinde nenašli. Jsem zároveň přesvědčen, že silná vůle

může změnit i míru sebedůvěry a sebehodnocení. Dopomůže-li vůle lidskému já dosáhnout vytyčený cíl – ať už jde o vytěsnění komplexu či jiné „vítězství“-výrazně zvýší sebehodnocení, které já provede po tomto úspěšně dokončeném procesu. Jsem zároveň přesvědčen, že čím těžší a větší jsou překážky na této cestě, tím silnější musí být vůle, ale tím vyšší je následná míra sebehodnocení.

Jak pravil Quintus Horatius: *„Překážky v nás vyburcuji vlohy, které by v nás za příznivých okolností zůstaly dřímat.“*

Pro ilustraci zde uvedu ještě úryvek z povídky Jiřího Šedivého *Vím, že jsem postižený*¹.

„Vím, že jsem postižený. Ale kdo není? Spíš si myslím, že jsem jinačí. Když jsem chodil do školy, nikdo přede mnou nemluvil, že jsem postižený. Ani rodiče. Nepřipadal jsem si, že jsem jinačí. Ale někdy mně bylo divné, že se lidé po nás otáčejí. Ale maminka jako by nic, tak já také. Když jsem byl starší, mluvilo se přede mnou o Downově syndromu, ale já jsem nemyslel, že i já mám Downův syndrom. Maminka mně vypravovala o dětech s Downovým syndromem, co všechno umějí a znají. Vypravovala mně, co to je Downův syndrom a já jsem si představoval, že to je nějaký červíček v hlavě, který se tam pohybuje, a proto jsou také lidé trošičku jinačí. Potom jsem si pomalu začal uvědomovat, že se to také týká i mě. Ale vůbec jsem se nepolekal a nebyl nešťastný. Ted' vím, že mám o něco víc než jiní. Snad proto vidím více barev než ostatní, snad proto cítím jinak než ostatní. Maminka mi říkala, že by se ráda podívala na svět mýma očima. Že je ráda, že ji to učím. Že díky mně poznává zajímavé lidi, které by jinak nepoznala. Není to prima? Tak proč se trápit? Je pravda, že se někdy zamyslím a chci být sám. Nikdo mně v tom nebrání. Chci být sám jenom na chvíli a ne vůbec proto, že bych se trápil. Jenom tak přemýšlím a říkám si, že mnoho lidí je na tom o hodně hůř a nemají Downův syndrom. Jednou mně maminka vypravovala o tom, že byla hodně smutná. Ale potom prý si uvědomila, že má něco, co nemají druzí. Že mne dostala darem a toho daru že si váží víc, jak čehokoliv jiného. A tak, když mně je smutno, řeknu si, že jsem opravdu hezký dáreček, rozesměju se a je mi dobře na světě.“

Uvedený příběh podle mne dobře ilustruje proces, který jsem se ve své práci pokusil rozebrat. Místo toho, aby se na základě Downova syndromu vytvořil komplex a inhiboval lidskou psychiku, díky sociálně silnému zázemí a pozitivnímu přístupu daného jedince se já vydalo opačným směrem. Stejně tak

¹ *Slněčnice, ročník 7 (2003), č. 3, str. 8 - 9*

tomu bývá například u handicapovaných sportovců. Ztratí-li například cyklista při úrazu končetinu, nemusí to nutně znamenat konec jeho sportovní kariéry. Pochopitelně takovéto postižení zpočátku utlumuje lidskou psychiku a může vzniknout komplex. Původně negativní prvek (komplex) může v lidském *já* poté, kdy se *já* rozhodne s ním bojovat excitovat organismus a vést k pozitivnímu rozhodnutí změnit jednání tak, aby bylo dosaženo cíle, eliminace komplexu. Jednání vedoucí k dosažení cíle bývá poznamenáváno dalšími dílčími překážkami, avšak díky silnému působení vůle se nakonec může podařit komplex vytěsnit.

VI. ZÁVĚR

Psychologie motivace je velmi širokým polem vědecké činnosti vedoucí k lepšímu pochopení důvodů a příčin lidského chování a jednání. Už od jejích prvopočátků zkoumala, co vede jedince k jejich rozhodování, k jejich konání. Jak jsme si stručně nastínili při mapování historie motivace, už antičtí myslitelé věnovali těmto otázkám značnou pozornost. Od té doby se pochopitelně vývoj odpovědí na ně značně rozvinul. Přispět k lepšímu porozumění dějům z této oblasti si vytkla za cíl i tato práce. Jejím smyslem nebylo přinést jednoznačnou odpověď na položenou otázku, ale upozornit, že některé směry vývoje psychologie motivace ještě dnes skrývají místa, která by si rozhodně zasloužila větší pozornost, a kde ne vše již bylo prozkoumáno. A právě působení komplexů jako motivačních proměnných, které bylo ústředním tématem této práce, k podobným kapitolám patří. Řada odborných prací se dotýká obecných i specializovaných teorií i principů motivace, v oblasti komplexů jsou však již erudované zdroje omezenější. I přes to, že monograficky ani u nás, ani v zahraniční literatuře není problematika komplexů a jevů s nimi souvisejícími dosud podrobněji rozebrána, pokusil jsem se podchytit vztah komplexu k motivační stránce osobnosti a poukázat na další děje a procesy, které celkovou motivaci jedince ovlivňují.

V průběhu ontogeneze lidského *já* může z různých důvodů dojít ke vzniku psychických bloků, problémů, komplexů. Je zřejmé, že tomu často bývá jak v rovině vědomé, tak i nevědomé. V obou případech mohou tyto prvky psychiku inhibovat i excitovat. Zaměříme-li se však na vědomou rovinu lidské psýché, pak komplex právě zde může plně uplatnit svou pozitivní excitační funkci. Je-li totiž komplex plně posunut z roviny nevědomé do oblasti vědomí, dostáváme se na pomyslnou křižovatku, kde nastává zásadní zlom právě mezi inhibicí či excitací. Právě v tomto momentě se velmi silně projevuje vliv kultury a prostředí, které se podílí na formování osobnosti stojící před tímto dilematem. Názorně je tento okamžik, stejně jako přístup ke komplexům a dalším intrapsychickým a

sociokulturním jevům, ilustrován ve III. kapitole této práce. Je-li *já* dostatečně silné a představuje-li překonání komplexu dostatečně silný cíl, pak se původně negativní prvek v lidské psychice stává pozitivním motivačním drivem. Tento počátek samozřejmě ještě neznamená absolutní vítězství. V tomto okamžiku svou nebyvale významnou úlohu sehraává vůle. V případě její nedostatečné síly je úspěšné završení celého motivačního procesu naprosto nereálné. V opačném případě se však dostáváme k zásadní myšlence této práce, a sice k tomu, že komplex působí jako velmi silný motivační prvek vedoucí zdánlivě paradoxně nejen k sublimaci sebe sama, ale také ke zvýšení motivovanosti chování daného jedince a k tomu, že se coby silný motiv stává hybatelem změn, na které by konkrétní *já* bez tohoto celkového motivačního procesu ani neaspirovalo.

Celá práce tuto základní tezi nerozebírá výhradně skrze prizma psychologie, ale zohledňuje další důležité vědní disciplíny, které se vytčené problematiky jednoznačně dotýkají a bez jejichž pochopení by celkový rámec výkladu nebyl úplný. Vzhledem k tomu, že pozornost práce se de facto soustředila na člověka, nebylo možné opomenout kulturní antropologii, která svým pohledem na vývoj osobnosti v závislosti na dané kultuře jednoznačně rozkryla rozdíly v motivačních schématech v různých částech světa a přispěla také k zodpovězení otázky, zda lze například Oidipův komplex považovat za kulturní univerzálii.

Jak antropologické, tak psychologické a další odborné studie jednoznačně prokázaly, že celkový proces motivace jedince je velmi komplikovaný a zároveň připouští vliv mnohých proměnných na výsledné rozhodování. Vzhledem k tomu, že ani cizojazyčná literatura teorii komplexů nepostihuje monograficky, bylo při hledání a dokazování souvislostí mezi těmito proměnnými a motivací vcelku obtížné. I přesto se však podařilo vystopovat základní spojitosti, a ani při důkladném rozboru a studiu všech použitých pramenů se žádný z autorů mnou vytyčené myšlence nevyhýbá, v některých momentech ji připouštějí a naznačují, že by tato oblast měla být prozkoumána detailněji. Komplex a kultura ve vztahu k motivaci chování daného jedince s ohledem na jeho aspiraci na dosažení

stanovených cílů a saturaci potřeb jednoznačně prokazují svůj vliv i význam. Tato práce přispěla k prohloubení, pochopení a poodhalení některých motivačních schémat, vlivu kultury, a upozornila zároveň na nutnost nahlížet na člověka jako na bytost sociální a kulturní a ne jeho podstatu pouze monotematicky devalvovat z pohledu toho či onoho vědního oboru. Bez interdisciplinárního nadhledu komplexní pochopení jeho mentální podstaty, myšlenkových pochodů, ani žádných jiných intrapsychických dějů totiž není možné.

VII. PŘÍLOHOVÁ ČÁST:

Přehled základních pojetí motivace:

teorie	autor	základní pojmy	empirické těžiště
psychoanalytická	S. Freud (1900-1920)	id, ego, superego, princip slasti, princip reality	neurózy, sny, obrana, chybné úkony, nevědomí
behavioristická	C. Hull, H. Spencer, (1930-1950)	drive, habit incentiva, redukce popudu,	deprivační vlivy na intenzitu chování a rezistenci k vyhasínání, podmiňování bolestivých reakcí, sekundární drivy
topologická	K. Lewin (1920-1940)	tenze, valence, životní prostor, psychologická distance	návrat k nedokončeným úkolům, substituce, úroveň aspirace, konflikt
výkonová	J. Atkinson, D. McClelland (1950-1970)	motiv, expektance, incentiva, emoční anticipace, tendence	persistence ve výkonových úkolech, preferenze rizika, úroveň aspirace
sociálního učení	J. B. Rotter (1955-1975)	expektance, generalizovaná expektance	změna expektancí a jejich generalizace, hledání a využití informací
atribuce	F. Heider, M. Kelley, B. Weiner (1960)	atribuce kauzality, schémata, dimenze expektance, afekt	kauzální inference, změny expektance, interpersonální hodnocení, emocionální reakce
humanistická	A. Maslow, C. Rogers (1950-1970)	pozitivní sebepojetí, sebeaktualizace, hodnoty	ego ideál, otevřenost zkušenosti, seberealizující se osobnost

(převzato z: Nakonečný¹)

¹ Nakonečný, 1996, str. 149; upravil: M. Opatrný

Příloha I.
Index tělesných potřeb:

impuls	činnost	uspokojení
potřeba dýchání	příjem O ²	odstraňování CO ² z tkání
pocit hladu	příjem potravy	přívod živin
pocit žízně	příjem vody	přívod tekutin
sexuální vzrušení	koitus	detumescence
pocit únavy	odpočívání	restaurace energie v buňkách
neklid, nuda	činnost	produkce, zábava
ospalost	spánek	restaurace energetických zásob
tlak v močovém měchýři	močení	odstranění napětí
tlak v tlustém střevě	defekace	odstranění napětí
senzorická deprivace	získávání dojmů	vnímání
pocit chladu	zahřívání se	pocit tepla
pocit horka	ochlazování se	pocit přiměřené teploty
pocit bolesti	odstranění bolesti	bezbolestný stav
přemíra vzruchů	hledání klidu	pocit klidu
svědění	škrábání se	odstranění nečistoty
pocit strachu	vyhnutí se nebezpečí	pocit bezpečí
pocit vzteku	agrese	odstraňování překážky

(převzato z: Nakonečný¹)

¹ Nakonečný, 1973, str. 120; Nakonečný, 1997, str. 143; upravil: M. Opatrný

Příloha II.

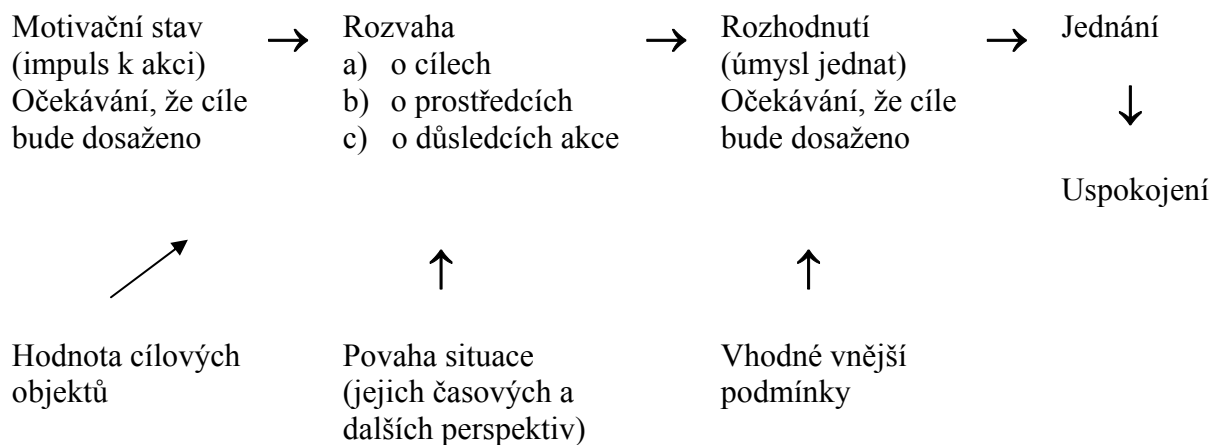
A. H. Maslow – Hierarchická teorie potřeb

(převzato z: Maslow¹)

Příloha III.

Struktura volní regulace chování

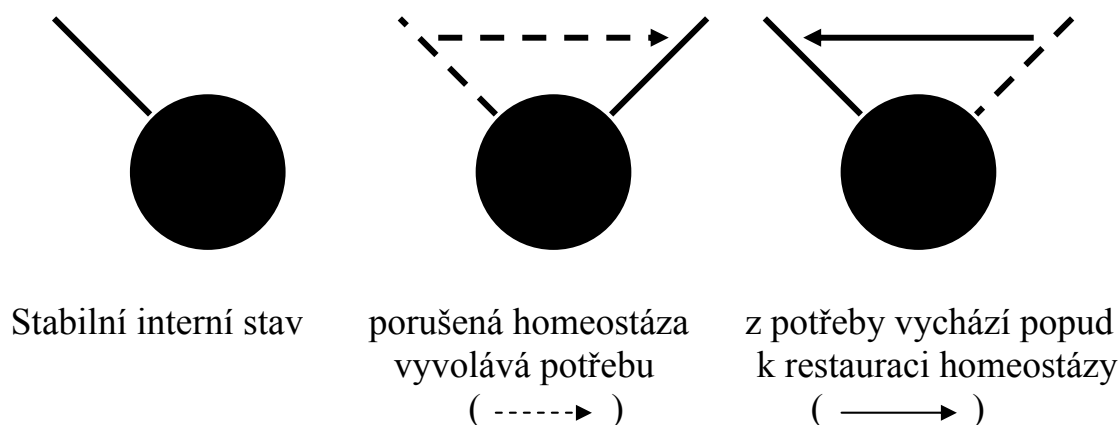
(převzato z: Nakonečný²)

¹ Maslow, 1954, str. 146; upravil: M. Opatrný

² Nakonečný, 1996, str. 85; upravil: M. Opatrný

Příloha IV.

Princip udržování a obnovování fyziologické homeostázy

(převzato z: Nakonečný¹)

Příloha V.

Důkaz inervace nevědomých motivů v běžném životě (M. H. Erickson) **(projev nevědomých ambivalentních pocitů v konverzaci - Sapir)**

„V hypnóze byl pokusné osobě (dále jen p.o.) dán příkaz, aby se velmi obdivovala a respektovala Dr. D., ale vědomě na něj žárlila a kvůli této žárlivosti, aby projevovala ve zdvořilostních poznámkách určité ostří.

Po probuzení z hypnózy začala konverzace o cestování a o tom, jak přispívá k sebevzdělávání. P.o. ihned vyzdvihla fakt, že Dr. D. studoval na řadě míst a navštívila mnoho zemí. Dále p.o. projevila přání získat podobné světoobčanské vzdělání. Pak následovala diskuze o prostředí a chování lidí v něm, během níž p.o. zdůraznila, že člověk, který mnoho cestoval má širší znalosti a lépe rozumí lidem a kultuře. Dodala však, že se to dá říci téměř o každém newyorčanovi, který cestuje a má přehled.“²

¹ Nakonečný, 1996, str. 107; upravil: M. Opatrný

² Nakonečný, 1973, str. 208

Příloha VI.

Příklad posthypnotické sugesce (provedený N. Achem)

V hypnóze experimentátor ukázal pokusné osobě (dále jen p.o.) dvě karty, na kterých byly dvě číslice. K první kartě dostala p.o. příkaz čísla sečíst, na druhé kartě měla p.o. čísla odečíst. P.o. dále dostal instrukci, aby až uvidí kartičky, nepřemýšlela o tom, co ji experimentátor řekl, ale aby ihned uvedla onen součet/ rozdíl. Po probuzení z hypnotického spánku experimentátor p.o. během konverzace ukázal první kartičku s čísly 6 a 2. P.o. bez váhání odpověděla 8. Poté, co viděla druhou kartičku s čísly 5 a 3, odpověděla ihned 2. Na otázku, proč tak odpovídala, uvedla, že neví, že ji to prostě napadlo.

(převzato z: Nakonečný¹)

¹ Nakonečný, 1973, str. 207; upravil: M. Opatrný

Příloha VII.

Nejčastější druhy komplexů

- Komplex anální (*Hartl, 2000*)
Konflikt mezi snahou uchovávat věci a nutností zbavovat se jich.
- Komplex Atalantin (*Hartl, 2000*)
Konflikt ženy, která ženou nechce být.
- Komplex Atropos (*Hartl, 2000*)
Potřeba úplné sebestrukce jedince v organicky či životně nesnesitelné situaci.
- Komplex autonomní (*Hartl, 2000*)
Konflikt mezi tím, co je v duševním životě potlačeno, protože je to v rozporu se společenskými normami a svědomím jedince a mezi silami, které chtějí tyto potlačené motivy vybit.
- Komplex Dianin (*Hartl, 2000*)
Psychoanalytický termín pro potlačené přání ženy být mužem.
- Komplex dona Juana (*Hartl, 2000*)
Přesvědčení muže, že mu žádná žena neodolá. Narůstá počtem žen, které svedl.
- Komplex Elektřin (*Hartl, 2000*)
Ženská forma Oidipova komplexu – viz dále.
- Komplex feminity (*MČE, 1986*)
Vyjadřuje u mužských jedinců skryté obavy ze ztráty mužských rolí.
- Komplex Griseldin (*Hartl, 2000*)
Pozdní forma Oidipova komplexu s přáním incestu ze strany otce, popř. žárlivé střežení dcery otcem pod záminkou péče.
- Komplex Ikarův (*Hartl, 2000*)
Konflikt mezi pomočováním se a narcisismem; syndrom charakteristický fascinací ohněm.
- Komplex Jehovův (*Hartl, 2000*)
Konflikt mezi realitou a megalomanským ztotožněním sebe sama s Bohem.
- Komplex Johna Wayna (*Hartl, 2000*)
Potřeba mužného vystupování v rozporu se skrýváním vlastní vnitřní nejistoty.
- Komplex Jokastin (*Hartl, 2000*)
Komplex odvozený od působení Jokasty, matky Oidipa, na svého syna, jehož výsledkem je Oidipův komplex.
- Komplex Kainův (*Hartl, 2000*)
Konflikt mezi rivalitou, agresí sourozenců a sourozeneckou láskou.

- Komplex Kaspara Hausera (Hartl, 2000)
Komplex člověka, který trpí následky sociální deprivace.
- Komplex kastrace (Hartl, 2000)
Kastrace úzkost, strach z oslabení či odejmutí pohlavních žláz.
- Komplex klaustrofobie (Hartl, 2000)
Konflikt mezi pocitem bezpečí v matčině lůně a pozdější negativní zkušeností se světem.
- Komplex kurtizány (Hartl, 2000)
Představa většinou neatraktivních žen, že jsou obdivovány muži, které ovládají.
- Komplex Laiosův (Hartl, 2000)
Konflikt vycházející z utlačování syna otcem a z toho vyplývající agresivní reakce syna vůči otci.
- Komplex maskulinity (MČE, 1986)
Rebelantní postoj žen proti anatomické danosti vlastního těla (závist penisu).
- Komplex Medein (Hartl, 2000)
Potlačené přání matky zabít vlastní dítě, většinou kvůli nenávisti k jeho otci.
- Komplex méněcennosti (Hartl, 2000)
Většinou podceňování se jako důsledek neuspokojené potřeby po sebeuplatnění a touhy po moci v dětství.
- Komplex napoleonský (Hartl, 2000)
Komplex malého vzrůstu vedoucí k velké aktivitě, soutěživosti jako kompenzačnímu mechanismu.
- Komplex nadbytku (Hartl, 2000)
Sklon hromadit nadbytek věcí jako důsledek dřívějšího nedostatku.
- Komplex nedostatku (Hartl, 2000)
Sklon hledat naplnění a smysl života uspokojováním jen základních potřeb.
- Komplex Oidipův (Hartl, 2000)
Nevědomé erotické tíhnutí syna k matce, související s bázní z trestu (obava z kastrace) a spojené se soupeřivostí vůči otci.
- Komplex Oresteův (Hartl, 2000)
Potlačená touha syna zabít svou matku.
- Komplex Petera Pana (Hartl, 2000)
Potřeba ženy skrýt pocit vlastní vnitřní nejistoty získáváním mladých chlapců jako milenců.

- Komplex Phedry (*Hartl, 2000*)
Nepatologická přitažlivost mezi nevlastním rodičem a nevlastním dítětem.
- Komplex Samsonův (*Hartl, 2000*)
Sklon k sebevraždě, k zabití ega superegem.
- Komplex Thersitův (*Hartl, 2000*)
Komplex vycházející z nutkavých představ, týkajících se předpokládané nedokonalosti vlastního těla.

(převzato z: *Hartl*¹, *MČE*²)

¹ *Hartl, 2000, str. 263; upravil: M. Opatrný*

² *Malá Československá encyklopedie, 1986*

VIII. COMPLEX AND CULTURE IN RELATION TO THE MOTIVATION OF PERSONALITY - ABSTRACT

Purpose and aspiration of the submitted rigorous essay is to contribute to less elaborated part of motivational psychology. Many discourses in this area examine human behaviour without particular consideration of intrapsychical problems, especially complexes. Its revelation and comprehension should help in understanding of human behaviour in general.

This rigorous essay is focuses on the very broad and problematic idea of complex which is characterized as “king road to unconsciousness” by Carl Gustav Jung. The aim of the essay is to identify and theoretically describe the fundamentals of the complex-phenomenon and to point out its relation to the motivation of personality as well as describe signification of culture, whis is very imprortant in configuration and final charakter of personality. The basic hypothesis of the essay is the presumption that complex might function as a positive motivational drive of human behaviour. That is the reason why it is necessary to analyze, theoretically and in detail, the process of motivation, too. Different from the specialized psychological works, this essay is to be seen from broader, cultural point of view and it summarizes both the new approaches to the field of motivation and complex and the older thoughts of the great psychologists Carl Gustav Jung, Alfred Adler, Sigmund Freud and many others.

Despite the fact that neither in the domestic nor in the foreign literature we can find any monographies that would handle the problem of complex and the related phenomenons in detail, I tried to reveal the possible relation between complex and the motivation of personality.

Based on former studies of scholarly literature I have concluded that it is necessary to view both mentioned terms in various context as without it the full understanding of the terms would not be possible. The essay thus unveils the basic theory of motivation and complex and introduces a broad theoretical

analysis of the drafted out hypothesis. Contrary to other psychological discourses this essay doesn't leave out such important science as cultural anthropology helping us to understand humankind in its individuality.

According to the fact that nowhere in the studied literature any single prove appeared that would anyway deny the layed out hypothesis, it is possible to declare that complex can really in a considerably positive way influence the motivation of human self.

IX. POUŽITÁ LITERATURA:

ADLER, Alfred. Porozumění životu. Praha: Aurora, 1999.

ADLER, Alfred. Smysl života. Praha: Práh, 1995.

ATKINSON, John. William. An Introduction to Motivation. Princeton: University Press, 1964.

BARNOW, Victor. Culture and Personality, Homewood: The Dorsey Press, 1963.

BENNET, E. A. (1993): Úvod. In Jung, C.G. Analytická psychologie. Praha: Academia, 1993.

BORECKÝ, Vladimír. K otázkám symbolické imaginace. Praha: Karolinum, 1998.

BRICHČÍN, Milan. Vůle a sebekontrola. Praha: Karolinum, 1999.

DEWSBURY, Donald. Monkey Farm: A History of the Yerkes. Pennsylvania: Bucknell University Press, 2006.

DU BOIS, Cora. The people of Alor, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1944.

ENGLISH, Horace, ENGLISH, Ava. A Comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytic Terms. London: Longmans 1958.

FREUD, Sigmund. Výklad snů. Praha: Julius Albert, 1937.

FREUD, Sigmund. A General Introduction to Psychoanalysis. New York: Washington Square Press, 1966.

FREUD, Sigmund. O člověku a kultuře. Praha: Odeon, 1990.

FREUD, Sigmund. Mimo princip slasti a jiné práce z let 1920-1924. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1999.

FROMM, Erich. Escape from freedom. New York: Rinehart, 1941.

HART, Pavel, HARTLOVÁ, Helena. Psychologický slovník. Praha: Portál, 2000.

HAYMAN, Ronald. Život C. G. Junga. Praha: Práh, 2001.

HOLUB, Josef. Stručný etymologický slovník. Praha: SPN, 1982.

HOMOLA, Milan. Otázky motivace v psychologii. Praha: SPN, 1969.

HOMOLA, Milan. Motivace lidského chování. Praha: SPN, 1972.

- HOSKOVEC, Jiří. Tajemství experimentální psychologie. Praha: Academia, 1992.
- HOSKOVEC, Jiří. NAKONEČNÝ, Milan. SEDLÁKOVÁ, Miluše. Psychologie XX. století I.. Praha: Karolinum, 1996.
- HULL, Clark. Principles of behaviour. New York: Appleton-Century Co., 1943.
- JUNG, Carl, Gustav. Analytická psychologie. Praha: Academia, 1993.
- JUNG, Carl, Gustav. Člověk a duše, Praha: Academia, 1995.
- JUNG, Carl, Gustav. Výbor z díla, sv. I.. Brno: Nakl. Tomáše Janečka, 1996.
- KARÁSEK, František. Fysiologie, Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1961.
- KLUCKHOHN, Clyde. Recurrent Themes in Myths and Mythmaking, In Henry A. Murray, ed. Myth and Mythmaking. New York: Georgie Braziller, 1960.
- LEONTĚJEV, Alexej, Nikolajevič. Činnost, vědomí, osobnost. Praha: Svoboda, 1978.
- MADSEN, Kristen, Bendt. Teorie motivace. Praha: Academia, 1972.
- MALINOWSKI, Bronislaw. The Sexual Life of the Savages in North-Western Melanesia. New York: Harcourt, 1929.
- MALINOWSKI, Bronislaw. Sex and Repression in Savage Society. Chicago: The Univerity of Chicago Press, 1985.
- MASLOW, Abraham, Harold. Motivation and Personality. New York: Harper and Row, 1954.
- MITCHEL, Stephen. BLACKOVÁ, Margaret. Freud a po Freudovi. Praha: Triton, 1999.
- MURPHY, Robert, Francis. Úvod do kulturní a sociální antropologie. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998.
- MURRAY, Henry. Explorations in Personality. Oxford: Oxford University Press, 1938.
- NAKONEČNÝ, Milan. Emoce a motivace. Praha: SPN, 1973.
- NAKONEČNÝ, Milan. Motivace lidského chování. Praha: Academia, 1996.
- NAKONEČNÝ, Milan. Encyklopedie obecné psychologie. Praha: Academia, 1997.

- PARSONS, Anne. Is the Oidipus Komplex Universal in Hunt Robert. Personalities and Cultures, Readings in Psychological Antropology. London: University of Texas Press, 1967.
- RÓHEIM, Géza. Psychoanalysis and Antropology, Culture, Personality and the Unconscious. New York: International Universities Press, 1950.
- RUBINŠTEJN, Sergej, Leonidovič. Základy obecné psychologie. Praha: SPN, 1967.
- SANFORD, Ray, Nevitt. The Authoritarian Personality. New York: Willey Pub., 1950.
- SCHMIDBAUER, Wolfgang. Psychologie: Lexikon základních pojmů. Praha: SPN, 1975.
- SOUKUP, Václav. Přehled antropologických teorií kultury. Praha: Portál, 2000.
- STORR, Anthony. Freud. Praha: Argo, 1996.
- STÖRIG, Hans, Joachim. Malé dějiny filozofie. Praha: Zvon, 1993.
- SVOBODA, Mojmir. Psychologická diagnostika dospělých. Praha: Portál, 1999.
- ŠLECHTA, Petr. Effects of Stimulus Affectivity and Concreteness on Electrodermal and Verbal Responses in Word Association Test. Dissertation in the Clinical Psychology Doctoral Program. Praha: FFUK, 2002.
- ŠIROKÝ, Hugo. Meze a obzory psychoanalýzy. Praha: Triton, 2001.
- ŠVANCARA, Josef. Emoce, city a motivace. Praha: SPN, 1973.
- TARDY, Vladimír. Psychologie osobnosti. Praha: FFUK, 1964.
- ZAHRADNÍČKOVÁ, Jana. Základní osobnostní struktura jako metodologický nástroj výzkumu kultury v mezikulturní perspektivě. Dipl. práce. Praha: FFUK, 1999.

Rigorózní práce:

KOMPLEX A KULTURA VE VZTAHU K MOTIVACI OSOBNOSTI

Autor:

MARTIN OPATRŇ

Uživatel stvrzuje svým čitelným podpisem, že si půjčil tuto rigorózní práci. Pokud ji použije pro svou práci, prohlašuje, že ji uvede mezi ostatní literaturou a bude ji citovat jako každou jinou.

Dne	Jméno	Název práce	Podpis